

AHMED S. ALIČIĆ
(Sarajevo)

PRIVREDNA I KONFESIONALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA U HERCEGOVINI KRAJEM XVI STOLJEĆA

Među najznačajnija pitanja istorije naroda Bosne i Hercegovine pod Osmanlijama spadaju pitanja privredne i konfesionalne strukture stanovništva, odnosno strukture stanovništva u cjelini. Ta pitanja nisu do danas proučena na zadovoljavajući način. Razlozi za to su pomanjkanje autentičnih arhivskih izvora i činjenica da se tim pitanjima pristupalo šablonizirano. Pri tome, kad se tiče privredne strukture, uglavnom su isticane dvije komponente, muslimanska i kršćanska, tj. da su svi muslimani bili povlašteni, a svi kršćani potčinjeni, što istorijski nije tačno. Mi smo te dvije komponente posmatrali na prostoru bivšeg sandžaka Hercegovina, a na osnovu jednog autentičnog arhivskog izvora, odnosno opširnog popisa Hercegovine iz 1585. godine. To je popis ratara, pa smo mi uzeli u prvi plan tu socijalnu strukturu. Osnovno što taj popis pruža jeste jasno razgraničena klasna struktura osmanskog društva u kojoj su i muslimani i nemuslimani iz proizvodne strukture eksploatirani. Drugo što pokazuje jest da je stanovništvo u Hercegovini krajem XVI stoljeća bilo uglavnom muslimansko, i to u procentu od oko 85%. To je vrijeme u kojem su se bili završili svi društveno-ekonomski procesi koji su karakteristični za klasični osmanski timarski sistem u našim zemljama.

U nauci je općenito prihvaćeno da se društvo u osmanskom sistemu dijelilo na dvije osnovne polarizirane klase: vojničku klasu kao vladajuću i raju kao potčinjenu klasu. Ovdje bi se mogle donijeti i druge podjele koje su prihvaćene kod teoretičara osmanskog društva, a zavisile su od karaktera privređivanja ili druge djelatnosti. Ali i te podjele, odnosno potpodjele i ona osnovna podjela svode se u jednoj tački na činjenicu da je osmansko društvo bilo strogo klasno izstrukturirano. Ono što karakterizira osmanski sistem u našim krajevima, poznato je, jest sitni feudalni posjed - timar, pa se cijeli osmanski sistem naziva timarsko-spahijski sistem.

Osnovnu privrednu djelatnost u tom sistemu čini agrarna i stočarska proizvodnja. Pored toga, treba istaknuti zanatsku i trgovačku djelatnost u gradu. Na osnovu toga, proizvodno stanovništvo po svojoj strukturi je *ratarsko, stočarsko (vlaško), zanatlijsko i trgovačko*. Sve neproizvodno stanovništvo karakterizira se kao vojničko.

Kako je rečeno, rad će imati za podlogu jedan obiman istorijski izvor, odnosno detaljni popis ratarskog stanovništva u Hercegovini iz 1585. godine. To je posljednji do sada poznati popis Hercegovine koji pruža mogućnost da se približno tačno rekonstruira privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini. Šteta je što ovim popisom nisu bili obuhvaćeni Vlasi, odnosno ono stanovništvo koje je imalo vlaški status, a bilo je u mukati carskog hasa. Prema nekim podacima takav popis postoji, ali on nama nije pristupačan za istraživanja. Isto tako iz nekih podataka može se zaključiti da je postojalo još popisa Hercegovine, ali oni nisu pronađeni. Zbog toga je značajan izvor koji se ovdje uzima za podlogu veći, jer nam pruža vjernu sliku strukture društva s kraja XVI stoljeća. Treba ipak napomenuti da je to popis ratara, ali je u izvoru doneseno i gradsko stanovništvo i feudalna klasa.

Feudalnu, u stvari vojničku klasu u to doba predstavljali su prije svega timarnici i zaimi, ali i svi drugi koji su vršili razne službe za državu i za to uživali povlastice na osnovu carskog berata. To su ulema i određeni poluvojnički redovi, kao što su vojnuci i muselemi.

Feudalnu klasu u to vrijeme predstavljali su domaći ljudi i ona se bila uobličila u takvu formu kakva će ostati gotovo do kraja osmanske vlasti. Brojčano, ta klasa je bila relativno malena. Većinu te klase činili su sitni timarnici-spahije. Broj zaima-begova bio je relativno malen, ali su se već bile počele izdvajati istaknute begovske porodice koje će igrati značajnu ulogu u društvenom životu Bosne. Desetak godina nakon ovog popisa vojnička klasa počće brojčano da se povećava zahvaljujući tzv. odžakluku u kojem će doći do usitnjavanja feudalnog posjeda, usljed diobe među pravne nasljednike, što će imati ozbiljne posljedice na dalje društveno-ekonomske odnose u Bosni i odnos Bosne prema centralnoj vlasti.

Gradsko stanovništvo spadalo je u red proizvodnog stanovništva, pa kao takvo i u potčinjeni dio stanovništva. Gradsko, pretežno muslimansko stanovništvo bilo je oslobođeno plaćanja feudalnih dažbina zbog toga što nije obrađivalo zemlju. Istina, ovo stanovništvo imalo je nešto okućnice u vidu bašča i vrtova, ali taj dio zemlje nije bio opterećen dažbinama. Jedino ako je gradsko stanovništvo imalo vinograde, u tom slučaju plaćalo je porez na dunum od vinograda. Zanatska i trgovačka proizvodnja smatrala se od posebnog značaja za državu i društvo i bila je oslobođena poreskih obaveza. Jedino prilikom prodaje tih proizvoda plaćala se tržna taksa prema zakonskim odredbama. Prihodi od tržne takse paušalno su unošeni u popise, a svi urbani prihodi od prodate robe po odgovarajućoj mjernoj jedinici išli su u državnu kasu. To je bio značajan stimulans za tercijalne djelatnosti i samostalni obrt.

Ratarsko stanovništvo nazivalo se raja. Zemljišni posjed kojeg su uživali i obrađivali ratari označavan je kao baština ili čift. Baština je obično bio posjed kojeg su uživali kršćani, a čift posjed kojeg su uživali muslimani. Međutim, u Hercegovini u ovo doba se i posjed muslimana vrlo često označava kao baština. Prema tome, baština i čift su istovetni. U Hercegovini, u vrijeme o kojem mi govorimo, većinu zemljišnih i drugih posjeda drže muslimani. Iz materijala se jasno vidi da su ti posjedi ranije bili na uživanju kod kršćana.

To se jednako odnosi i na baštine i na čiftove. Formalna pa ni zakonska mogućnost da se posjedi muslimana zovu baštine nije postojala, ali je u praksi bilo drukčije, tj. i posjedi muslimana su se zvali baštine. Tako baština čak ako je prelazila u ruke muslimana nije odmah dobivala naziv čift. Inače, ta transformacija nije činjena samo iz formalnih razloga. To je za sobom povlačilo i promjenu oporezivanja uživaoca dotičnog posjeda. Svi oni koji su uživali baštine plaćali su lični porez zvani ispendža, koji je iznosio 25 akči, a oni koji su uživali čiftove plaćali su porez na čift (resm-i čift), koji je iznosio 22 akče. Porez na baštine, dakle, nije se mijenjao bez obzira na to da li su ih uživali muslimani ili nemuslimani, sve dok nisu prevedene na čiftove. Iz ovog izvora očito je da država nije automatski i odmah mijenjala baštine u čiftove ako su one prešle u ruke muslimana. Odnosno, ovaj izvor potvrđuje da se nije prilikom svakoga popisa mijenjao karakter posjeda. Većina svih ostalih poreza bila je jedinstvena za muslimane i nemuslimane. Razlika je samo u porezu na svinje, jer taj porez muslimani nisu nikada plaćali. Međutim, desetinu od mošta (vina), u ovo doba u Hercegovini, davali su svi oni koji su uživali baštine i čiftove. Ima slučajeva da sve posjede u jednom mjestu i to kao čiftove drže muslimani, pa opet daju desetinu od mošta. To je priličito teško objasniti, pogotovu ako se zna da je šerijat zabranjivao muslimanima cijedenje vina. Jedino je objašnjenje u tome da država nije lako mijenjala strukturu poreza, baš kao što nije lako dozvoljavala promjenu kulture zemljišta općenito.

Pored baštine i čifta, kao zemljišni posjed, pojavljuje se još i zemin. To je ziratno zemljište čija veličina nije tačno određena. Zemin je mogao biti manji i veći od baštine ili čifta. Porez sa ovakvog posjeda obično se plaćao odsjekom u koji je uračunavana i tapijska pristojba. U nekim selima primjećuje se veliki broj zemina, što bi moglo da upućuje na to da se baština i čift nisu mogli svugdje održati kao cjeline, pa su komadani na zemine. Moguće je da se radilo o onim mjestima gdje je bonitet zemlje bio dobar pa je posjed bio manji od propisane veličine ili iz drugih razloga, kao što je recimo rastakanje baštinskog sistema. Kao zemljišni posjed također se pojavljuje mezra. Međutim, u pravilu, mezra ima svoja obilježja. To je pusto selište i kao takvo moralo je imati ostatak naselja, bunara, granice atara ili nešto drugo što je podsjećalo na naselje. Mezre su mogle biti na uživanju kod pojedinaca ili cijelog naselja. Prihodi su određivani odsjekom. Primjetno je da se na mezre naseljava raja, pa se u tom slučaju određuju prirodne daće. Mezre se u pravilu pretvaraju u seoska naselja što su i ranije bile. Evidentno je da postoje dvije vrste čifluka, i to oni koji su uživani uz plaćanje tapije i nisu bili mulk (puno vlasništvo) i mulk čifluci koji su bili puno vlasništvo ali su bili vrlo rijetki. Neki su u ataru, a neki izvan atara sela ili nekog drugog naselja. I jedna i druga vrsta čifluka bili su potpuno mobilni u pogledu prodaje i nasljeđivanja, a mulk čifluci i u pogledu uvakufjavanja. Prva vrsta čifluka nije se mogla izdvajati iz feudalnog lena kojem su pripadali. Veličina ove vrste čifluka nije bila zakonski regulirana. Mogli su biti veći i manji od baštine ili čifta, a porezi su plaćani uglavnom odsjekom. U pogledu obrade, stvar je mogla biti dvojaka, tj. da ga obrađuje sami vlasnik-posjednik ili da ga dade

drugome na obradu. Osim navedenih posjeda koji su mogli biti samostalni, postoje još neke vrste specijalnih posjeda, kao što su vinogradi, mlinovi, stupe za valjanje sukna, ribnjaci i voćke. To se ranije obično označavalo kao hassa posjed, odnosno jedna vrsta ograničenog vlasništva, odnosno vlasništva koje se ne može svrstati u mulk. Ti posjedi, poznato je, bili su u vlasništvu određenog lica samo dok je ono bilo tu prisutno. Ako bi došao novi vlasnik, on bi te posjede preuzimao pod istim uslovima kako ih je uživao raniji vlasnik. Ovi specijalni posjedi, naročito mlinovi i stupe za valjanje sukna, često su bili u zajedničkom posjedu cijelog sela, pa se tada označavaju kao rajinski. Krajem XVI stoljeća više se ne označavaju kao hassa posjedi. Karakteristično je za vinograde da su oni mulk (puno vlasništvo) ako su pripadali gradskom stanovništvu i u tom slučaju na njih je plaćan porez, tzv. resm-i dunum (porez na dunum). Vinogradi koji su bili u sastavu baština ili čiftova nisu bili vlasništvo, nego sastavni dio navedenih posjeda i porez je na njih plaćan kao i na ostale prihode sa posjeda. Bilo bi za očekivati da kršćani daju desetinu od mošta, a da svi muslimani plaćaju porez na dunum. Međutim, prema popisu kojim se mi služimo, porez na dunum plaćao se samo od vinograda koji su bili vlasništvo gradskog stanovništva, a gotovo sve ostalo stanovništvo, kako je ranije rečeno, bili muslimani ili kršćani, koje je posjedovalo baštine i čiftove, davalo je desetinu od mošta. Ima rijetkih slučajeva da je i raja plaćala porez na dunum, ali je očito to izuzetak. Kod pravnika je ustaljeno mišljenje da muslimani plaćaju porez na čift vezano za zemlju i zavisno od količine zemlje, a da nemuslimani plaćaju ispendžu kao porez na sposobnost za rad. U tom slučaju, kod muslimana bi porez na čift bio neka vrsta katarskog poreza, a ispendža kod kršćana lični porez. Čini se, ipak, da su oba ta poreza lični porezi, upravo zbog toga što su ih plaćali oženjeni i neoženjeni, dakle svi sposobni za rad, makar u različitim iznosima. Navedena definicija poreza na čift i ispendže i način njihova plaćanja, bez obzira kakvog karaktera bili, pokazuje da je tu postojala određena ekonomska nejednakost između muslimana-raje i kršćana-raje. Istina, ona je neznatna, ali je evidentna. Prema tome, nije samo harač ono po čemu se razlikuje status potčinjenog stanovništva, muslimana i nemuslimana. Kako je ogroman broj muslimana uživao baštine, a ne čiftove, znači da se baštinski porez zvao ispendža, a za čiftove se zvao porez na čift, pa bi i po tome osnovu to bio jedinstven porez. Porez na čift dijelio se na nekoliko vrsta: porez na čift, što odgovara ispendži, porez na benak (oženjen sa malo zemlje, ili oženjen, a živi u zajedničkom kućanstvu s ocem), porez na mudžered (neoženjene) i u ranijem periodu porez zvani džaba i džaba-benak (bezemljaši). Ispendža je bila jedinstvena i za oženjene i za neoženjene. Udovice su plaćale umanjenu ispendžu. Muslimanke-žene, nosioci domaćinstva odnosno baštine i čifta, plaćale su puni iznos poreza na te posjede. Puni iznos poreza na čift plaćao je onaj koji je raspolagao cijelim čiftom, koji je iznosio najviše 80 do 150 dunuma, što je zavisilo od boniteta zemlje. Porez na benak plaćao je onaj koji je raspolagao zemljom manjom od jednog čifta. Taj porez iznosio je 9 akči, a u nekim krajevima je iznosio i 12 akči. Neoženjeni muslimani i oni koji su bili oženjeni bezemljaši plaćali su porez u iznosu od 6 akči kao ekvivalent za

sposobnost za rad. Kako se vidi, od te vrste poreza nije bio niko oslobođen, ali su neke grupe bile u povoljnijem položaju.

Mirijska zemlja često se naziva rajnskom zemljom, što proizilazi iz načina obrade, tj. obrađuje je raja, muslimani ili nemuslimani. Pravo na uživanje rajnske zemlje ostvarivalo se plaćanjem tapije. Zemlja je bila opterećena naturalnim dažbinama, čije je redovno davanje također bilo kao uslov uživanja. U suprotnom, raja je mogla biti odstranjena sa posjeda.

Iz teško vidljivih razloga baštine i čiftovi u Hercegovini mijenjale su uživaoca vrlo često. Čini se da ta promjena uživalaca nije vršena prirodnim putem, jer je upisan čitav lanac od 3-5 generacija, držalaca baštine i čifta do zadnjeg uživaoca. Možda je u pitanju praksa da se upisuju svi uživaoci baština od prvog do posljednjeg. Tako se bilježenje tih posjeda doima kao topomnim koji je zadržao naziv prvog uživaoca. Ako bi se pretpostavilo da uživaoci baština nisu tako brzo izumirali odnosno da su promjene često vršene, onda je najbliže vjerovatnoći da je stanovništvo Hercegovine, muslimansko i kršćansko, često migriralo, što se po naseljenosti ratarskog stanovništva ne može zaključiti. U nekim slučajevima vidi se da su baština ili čift prelazili sa oca na sina, što bi bila najnormalnija stvar, pa i zakonska odredba, ali da li je većina navedenih uživalaca bila u srodstvu to se ne može utvrditi. To baca posebno svjetlo na širenje islama. Ima slučajeva da po neku baštinu drži feudalac i tada plaća poreze odsjekom. Takve pojave mogle su imati značaja za kasniji razvoj agrarnih odnosa, odnosno za razvoj čiflučkih odnosa i uopće svojinskih odnosa. Isti je slučaj i sa drugim posjedima koji se ovdje spominju. Po svoj prilici neki od njih su se naselili na te posjede ili su na njih naselili čifčije i izgradili na njima svoje kule i gospodarske objekte. Tu se može naći veza između klasičnih agrarnih odnosa i čiflučenja, kojeg je, što se vidi iz izvora kojim se služimo, moglo biti i u najranije vrijeme, ali ne potpuno razvijenog, naročito po kvantumu posjeda i u smislu uspostavljenih čifčijskih odnosa konsolidiranog, kao npr. u XVIII i XIX stoljeću.

Prema tome, osnovu agrarnih odnosa čini vlasništvo mirije na zemlji. Zemlju su posjedovali obrađivači kao rajnske baštine s tim što su plaćali porez na tapiju kao znak prava uživanja posjeda. Taj odnos uspostavljan je izravno između obrađivača i države, jer su tapiju izdavali zvanični organi odnosno sudovi. Spahije nisu ulazile u svojinski odnos na zemlji. Oni su neka vrsta posrednika, a za posredništvo uživali su manje ili veće prihode i imali obavezu da idu u rat. Baština kao posjed nasljeđivana je u porodici pod uslovom neplaćanja ili plaćanja tapijske pristojbe, što je zavisilo od srodstva, a mogla se prodati tapija trećem licu, pri čemu je feudalac posredovao u prenosu tapije i obezbjeđivao kontinuitet obrade. Iz toga proizilazi da je tapijsko pravo državno pravo koje je reguliralo posjedovne odnose. Baština se nije mogla izdvajati iz feudalnog lena. Uživaoci baština bili su sigurni na tom posjedu ako su platili tapiju koja se smatrala unaprijed plaćena zakupnina i ako su ispunjavali obaveze prema državi, posredstvom spahije. Prema tome, u sistemu tapije u stvari se ogleda odnos rajetina prema miriji, a on je bio zakupnički, o čemu se u našoj historiografiji gotovo i ne govori sve do druge polovine XIX stoljeća. Na osnovu toga treba i zaključivati o stvarnoj eks-

ploataciji proizvodnog stanovništva. Praksa u tom pogledu bila je jednaka i za muslimane i za nemuslimane. Promjena kulture zemljišta bila je u pravu države i to rajetin nije mogao činiti na svoju ruku, mada je i takvih slučajeva bilo, što bi najčešće nakon 1-2 popisa bilo sankcionirano.

U nekim slučajevima Vlasi su obrađivali rajinsku zemlju i u tom slučaju davali naturalne daće kao i ostala raja, i to onom feudalcu kome su prihodi bili dodijeljeni, dok su vlaške poreze plaćali u mjestu prebivališta. Isti je slučaj i sa feodalcima ako su obrađivali rajinsku zemlju, s tim što nisu plaćali nikakve lične poreze. Prema tome, ziratno zemljište bilo je zaštićeno kao državna svojina i osnovni izvor prihoda, pa je kao takvo bilo zaštićeno i kao posjed u rukama obrađivača.

Rajetin je na ime posjeda koji je obrađivao plaćao feudalcu od ličnih poreza ispendžu ili porez na čift, ako nije bilo drukčije određeno. Od prihoda koji su uspijevali na tom zemljištu davao je šerijatsku desetinu, koja je sa raznim prirrezima kod kršćana mogla da iznosi do jedne osmine i sedmine. Tu, prije svega, dolaze zrnati usjevi. Od nekih prihoda, rajetin je plaćao paušalno u novcu određenu sumu, jer su ti prihodi očito bili neznatni. Plaćao je porez na sitnu stoku i razne vrste globa za sitne prekršaje i teže prestupe. Osim naturalnih feudalnih daća raja je plaćala i neke vanredne namete, bilo u radu ili novcu, ali ti nameti nisu u vezi sa agrarom. Visina naturalnih daća bila je određena od strane države i to spahija nije mogao po svojoj volji mijenjati. Tako utvrđeni red i zakonitost u agrarnim odnosima djelovao je na stabilnost sistema. Međutim, u osmanskome sistemu se već polovinom XVI stoljeća počinju javljati devijantne pojave, koje karakterizira, između ostalog, i nasilje feudalca nad rajom, kao i međusobna trvenja feudalaca i borba za uzurpaciju feudalnih posjeda. Vlasti su stalno nastojale da zaštite utvrđeni privredni status proizvodnog stanovništva, u čemu su uglavnom uspijevale, a borba među feodalcima dovela je do modifikacije timarskog sistema u Bosni zavodenjem odžakluka, čime je u Bosni bio zaštićen utvrđeni red društveno-ekonomskog sistema sa vrlo izraženim specifičnostima u odnosu na druge zemlje, iz čega je proizišla i određena autonomnost Bosne u odnosu na centralnu vlast. O tome smo mi u jednom posebnom radu detaljno pisali bar kad se tiče Bosne.

II

Širenje islama u Bosni i Hercegovini predstavlja jedno od najvažnijih pitanja cjelokupne istorije te zemlje pod osmanskome vlasti. Posljedice širenja islama u toj zemlji bile su vidljive još za vrijeme trajanja osmanske vlasti u Bošni i Hercegovini i te posljedice permanentno traju do današnjih dana. Između ostalog širenje islama dovodi do diferenciranja naroda u Bosni i Hercegovini po faktoru religije u obliku kakav danas postoji u toj zemlji. To u isto vrijeme znači da se ono nadovezuje neposredno na stanje kakvo je vladalo u Bosni prije dolaska Osmanlija, o čemu se mora voditi računa i onda kad se raspravlja o širenju islama. Pri tome, ne smije se pragmatički i faktološki preslikavati ranije stanje na stanje kakvo će kasnije nastati, jer to do-

vodi do iskrivljene slike i o širenju islama u Bosni i rasporedu naroda u njoj. Naime, poznato je da je karakteristika Bosanske države upravo u postojanju tri zasebne religije. Zbog toga u Bosni nikada nije ostvareno jedinstvo države i vjere, iako su bosanski vladari postavljali sebi taj cilj, naročito oni s kraja postojanja Bosanske države. Međutim, to nije posljedica drastično izražene ili uopće izražene etničke raznolikosti naroda (etnosa) razgraničene religijskim uvjerenjem. Nažalost, ni to pitanje do danas nije razriješeno i tome se pitanju pristupa sa različitih stajališta, najčešće posmatrajući tu zajednicu sa današnjeg aspekta narodnosnih pripadnosti u Bosni i Hercegovini. Naš je stav da je bosanski narod u cjelini u Bosni bio u suštini identičan po svom etničkom porijeklu. Tu identičnost su donekle remetili Vlasi koji su se naseljavali u raznim krajevima Bosne, mada su se i Vlasi nalazili u fazi definitivne slavizacije pogotovu u periodu osmanskih osvajanja i zavođenja osmanske vlasti. Upravo zbog toga ne može se prenositi stanje iz Bosanske države na stanje kakvo je nastalo već u XVI stoljeću i kasnije pod osmanskom vlasti. Zbog toga se širenju islama mora pristupiti ozbiljno i bez ikakvih strasti, uzimajući u obzir sve činioce koji su djelovali na širenje islama i karakter širenja islama.

Širenju islama do sada se pristupalo manje-više jednostrano, što naročito vrijedi za našu raniju historiografiju. Tek u poslijeratnoj historiografiji širenju islama se pristupa nešto ozbiljnije sagledavajući, uglavnom, sve činioce koji su na to uticali.

Već smo rekli da je jedna od karakteristika Bosanske države postojanje triju konfesija od kojih je bogumilstvo dugo vremena imalo dominirajuću ulogu i u društvenom biću Bosanske države. Pred kraj Bosanske države stvari se mijenjaju u korist katoličanstva, osim u najistočnijim dijelovima te države gdje je pravoslavlje preovladavalo, ali sa mnogo manje uticaja na ukupan život u državi nego naprijed navedene dvije konfesije. U tome treba posebno imati na umu vlaško stanovništvo koje je u nekim dijelovima države bilo dominirajuća socijalna struktura, a predstavljale bazu pravoslavlja u tim krajevima kao i tamo gdje su migrirali, posebno u unutrašnjosti Bosne, što je uticalo da i ta konfesija jača svoj uticaj. No, kako bilo, uvijek se mora imati na umu taj trojni vid religiozne pripadnosti, jer Vlasi nisu nadomjestak bogumilstva koje je trajalo i dalje makar u vidu kriptobogumilstva.

Naša ranija literatura nije vodila računa o svim aspektima tog karaktera Bosanske države, pa se išlo za tim da se dokaže da tu i nije postojalo triju konfesija nego samo dvije, ili pak druga teza da je bogumilstvo bilo apsolutno dominantno i prenoseći takvo stanje zaključivalo se da su bogumili zamijenili jednu religiju drugom i kao takvi pretočili se fizički i psihički u muslimane. Dugo bi nas odvelo kada bi nabrajali sve one koji su se bavili pitanjem bogumila i muslimana ili različitih konfesija u Bosni u cjelini. Osim toga, polazišta mnogih tih istraživača su toliko oprečna da zaista ne bi imalo smisla u ovom radu iznositi sve te stavove. Spomenimo samo nekoliko imena: Božidar Petranović, Franjo Rački, Vasa Glušac, Jaroslav Šidak, Petar Gaković, Vaso Pelagić i Safvet-beg Bašagić. U međuratnom periodu treba is-

taknuti Mehmeda Handžića i Vladislava Skarića, a u poratnom periodu Aleksandra Solovjeva, Nedima Filipovića i Adema Handžića.

Ne upuštajući se u te analize spomenućemo samo nekoliko polazišta u tim raspravama: bogumilstvo nije uopće postojalo, bogumilstvo je pravoslavna religija, na islam su prešli samo bogumili, islam se širio dobrovoljno, islam se širio pod prisilom, islam su primili doseljenici u Bosnu, a autohtono stanovništvo je ostalo u pradjedovskoj vjeri, do današnjih shvatanja da je postojalo više faktora koji su uticali na širenje islama i da su islam primali pripadnici sve tri konfesije.

U tom kontekstu valja istaknuti Solovjeva koji je u svom radu sabrao sva shvatanja i mišljenja do njega ne nastojeći da se on kategorički opredijeli za ovo ili ono mišljenje. No velika mu je zasluga što nam je sakupio ta mišljenja na jednom mjestu. Zatim Nedima Filipovića koji je, podvrgavajući kritici u globalu sva dotada važeća mišljenja nastojao da teoretskim putem, a uzimajući u obzir realnu društveno-ekonomsku situaciju dolaskom Turaka u naše krajeve, dao dosta ideja o tome kako treba pristupiti tome pitanju, pa i konkretne činjenice koje su nastale kao posljedica širenja islama. Iz nepoznatih razloga Nedim Filipović je ostavljao stvari na pola puta, a često unosio zbrku u vlastite ideje. No njegove ideje se mogu vrlo lako pretvoriti u činjenice, a da se ne zapadne u njegovu grešku. Adem Handžić dao je ozbiljnu studiju o širenju islama u zborničkom sandžaku iznoseći činjenice i ne upuštajući se u teoretska razmatranja. Već ta njegova studija ima izuzetan značaj u pogledu metodološkog pristupa istraživanju toga pitanja i pokazuje da se najveći dio ranijih mišljenja ne može održati. Za čuđenje je da neki savremeni, posebno srpski historičari, u vezi s tim pitanjem vraćaju se gotovo u XIX stoljeće, period romantizma i nacionalizma.

Mi ćemo u ovom radu prikazati stanje u pogledu širenja islama u Hercegovini, odnosno hercegovačkom sandžaku na kraju XVI stoljeća. Taj period smo uzeli iz razloga što je to vrijeme kada su se završili gotovo svi društveno-ekonomski procesi karakteristični za osmanski timarsko-spahijski sistem u našim zemljama. Hercegovina ima nekih svojih karakteristika u odnosu na druge krajeve koje će pomoći lakše rasvijetliti širenje islama uopće, i konačno mi sada raspoložemo jednim značajnim izvorom iz toga vremena. Međutim, odmah na početku želimo da istaknemo da ćemo mi razmatrati samo ratarsko stanovništvo, jer ne raspoložemo takvim izvorom o Vlasima. To ćemo samo globalno istaknuti, a obraditi u nekom drugom radu.

Hercegovački sandžak zauzimao je veliki prostor u kojem su se odslikavale sve karakteristike društva iz Bosanske države. Isto tako, odslikavale su se sve karakteristike društva koje se oblikovalo pod osmanskom vlasti.

U hercegovačkom sandžaku su postojale sve strukture društva naslijeđene iz Bosanske države i one koje su se oformile u osmanskom timarsko-spahijskom sistemu. Prema tome, postojala je feudalna klasa, gradsko stanovništvo, ratari i Vlasi. Postojali su i oni međuslojevi kao što su martolosi i vojnici. Tako se može dobiti jasna slika i u pogledu širenja islama.

Mi se nećemo zadržavati na onom najranijem periodu kada je prelazak u islam bio vrlo rijetka pojava. Reći ćemo samo toliko da je činjenica da se islam pojavljuje i u sloju feudalaca i u potčinjenom dijelu stanovništva. Islam postepeno zahvata sve konfesije gotovo u podjednakoj mjeri. Prema našim saznanjima, islam se intenzivnije, odnosno masovno širio oko polovice XVI stoljeća, da bi se krajem toga i početkom XVII stoljeća kao proces i okončao. Da bi bar približno razjasnili taj proces nužno je raspraviti realne faktore koji su na to uticali. Zbog toga ćemo početi od konfesionalnog sastava stanovništva u Bosanskoj državi.

U Hercegovini su bile zastupljene sve tri konfesije: bogumilska, katolička i pravoslavna. Ne može se utvrditi kakav je njihov brojčani odnos bio, zbog činjenice da je kriptobogumilstvo bilo stvarnost. Zna se, naime, da je Hercegovina bila pribježište bogumila pred progonima od strane bosanskih kraljeva. Otuda i zaključak da su oni bili dominantni u tom dijelu Bosne. S druge strane, brojnost Vlaha u istočnoj Hercegovini pokazuje da je njen istočni dio bio dominantno pravoslavni, a sjeverni, centralni i zapadni dio računajući tu i Vlahe katolički. Opće je poznato da je crkvena organizacija sve tri navedene konfesije bila na niskom stupnju i da su kao takve i zbog toga bile podložne i lako prijemčive za novu vjeru. Drugim riječima, crkvena organizacija kao takva i razvijenost religijske svijesti nije mogla biti prepreka širenju islama. Međutim, treba primijetiti da je na onim područjima gdje se češće spominju svećenici (popovi), a to su područja na krajnjem sjeveroistoku sandžaka i njegovom najistočnijem dijelu, manje prelazaka na islam, što potvrđuje stav da je organiziranost crkve značajan faktor prelaska ili neprelaska na islam. Antagonizam koji je pred kraj Bosanske države vladao između navedene tri konfesije, podstican realnošću državnog bića, svakako je mogao da utiče da se npr. bogumilstvo, ispoljavano javno ili prikriveno, u novonastalim stanjima lakše preobražava u islam, a pogotovu u drastično izmijenjenim ekonomskim odnosima i društvenoj zbilji koja je omogućavala postizanje povoljnijeg položaja. Istina, ovo posljednje vrijedi i za ostale dvije konfesije. Jer, kako drukčije objasniti pojavu da je preko tri četvrtine stanovništva prešlo na islam. Povoljniji imovinski odnosi u timarskom sistemu, odnosno vlast mirije na zemlji obezbjeđivali su više sigurnosti za proizvodne strukture, a pogotovu u situaciji kada se prelaskom na islam mogao postići i povoljniji ekonomski i politički položaj, bez obzira što se klasni odnos nije značajno ili suštinski mijenjao. Ima mišljenja (Filipović) koja a priori odbacuju mogućnost da je širenje islama moglo biti posljedica naprednijeg religiozno-moralnog stava islama u odnosu na druge religije i da je to uticalo na širenje islama. Međutim, ako se uzme religiozni ambijent u Bosni uopće, ni taj činilac se ne može odbacivati, ali svakako ne dajući tom fenomenu presudnu ulogu. Razumije se da je to posljedica mnogo više realnog historijskog, socijalnog i klasnog odnosa nego religiozno-moralnog karaktera islama kao "ideologije" novog zavojevača. Isto tako, karakterističan odnos države prema podanicima i podanika prema državi u Bosni, u odnosu na neke druge naše zemlje, upućuje na zaključak da je konfesionalna raznolikost i loša vjerska

organiziranost uticala na prelaz u islam, ali i objektivno povoljniji ekonomski i pravni položaj podanika Osmanskog Carstva.

Položaj Bosne kao isturene pokrajine prema katoličkoj Evropi uticao je da je novi osvajač s velikom naklonošću gledao na to da dobije islamsko zaleđe kao oslonac kako u smislu feudalne klase tako i naroda u cjelini. Ali se ipak ne može reći da je on tome narodu davao posebne povlastice za prelazak na islam ili da je imao posebno razrađen sistem širenja islama. To potvrđuje činjenica da se islam nije širio naglo i brzo nakon pada Bosne pod osmansku vlast. Isto tako ne može se reći da je vršen pritisak na ukupnu masu stanovništva da prelazi na islam. Ako je postojao poseban interes feudalne klase da prima islam, kako bi sačuvali svoje privilegije koje su dobili dolaskom novog osvajača i ako je prijetila opasnost, a nije, da te privilegije izgube ukoliko ne pređu na islam, takva opasnost nije postojala za široke potčinjene mase stanovništva, čija je klasna zavisnost i dalje ostajala ali uz daleko veću sigurnost na posjedu. Dakle, zahvaljujući novim ekonomskim odnosima koje su uspostavile nove vlasti, poreskim obavezama u okviru tih odnosa i zavidnom pravnom sistemu, ipak je postojala objektivna privlačnost novoj vjeri za siromašno stanovništvo i za mlade ljude koji nisu imali zasnovanih porodica. Tu prije svega mislimo za plaćanje harača i posebno ispendže odnosno resm-i čifta koja je bila izdiferencirana u tom smislu da su muslimani neoženjeni ili bezemljaši plaćali gotovo četiri puta umanjen iznos faktičke ispendže. Međutim, ni to ne treba apsolutizirati, jer je bilo i neoženjenih kršćana.

Ne može se zaključiti ni po jednom činiocu da je osmanska vlast insistirala na prelasku u islam, jer, ako je u početku vidljivo da često i oni koji su prešli na islam plaćaju punu ispendžu baš kao i kršćani, ta ista pojava je vidljiva i u drugoj polovini XVI stoljeća pa čak i krajem toga stoljeća. Zašto vlast nije insistirala na prelasku na islam teško je objasniti. Da li zbog toga što je od kršćana imala više koristi u smislu prihoda za državu i feudalnu klasu? Da li iz nekih drugih razloga? Sada je vrlo teško odgovoriti na to. Još je teže objasniti zašto je vlast i muslimanima koji su posjedovali baštine nametala pune obaveze baš kao i kršćanima i to još krajem XVI stoljeća. Naime, ogroman je broj baština koje uživaju muslimani, a plaćaju puni iznos ispendže od 25 akči i njihove se baštine ne prevode u čiftove. Možda je u pitanju to što je posjed, odnosno baština u rukama muslimana bila sigurnija nego posjed u rukama kršćana, s obzirom da se povećavao broj čifluka u rukama feudalaca ili drugih. Međutim, to se ne može označiti kao općenit i masovan proces. Mislimo da Nedim Filipović suviše tome pridaje značaj, pogotovo u usporedbi sa prelaskom na islam. Po njegovu mišljenju, to je uslovljeno jedno drugim. Nama se čini da to nije u tolikoj mjeri, upravo zbog toga što je mali broj onih koji ne pripadaju feudalnoj klasi što uživaju čifluke koji su također u okviru mirije, a zemlje od kojih su se sastojali čifluke bile su i kršćanske i muslimanske. Prije će biti da je robno-novčana privreda djelovala na stvaranje čifluka više nego što je broj čifluka djelovao na prelaz na islam. Ovo prvenstveno zbog toga što prelazak na islam predstavlja stalan proces, a stvaranje čifluka nije uopće proces kao takav. Čini se da je to više

stvar naseljenosti ili nenaseljenosti pojedinih manjih područja ili stvar mobilnosti prodaje tapija pa i čestih migracija stanovništva. Koliko je to stvarna borba za stvaranje lične svojine na račun mirije to je vrlo teško utvrditi, ma da je činjenica da od početka uspostave mirijske zemlje postoji borba između lične i mirijske svojine. Mirija nije nikada izgubila tu borbu sve dok je postojalo Osmansko Carstvo. Ovo čiflučenje iz XV i XVI stoljeća nije isto što i čiflučenje koje će se pojaviti od XVII stoljeća i trajati do XIX stoljeća, koje će se uvijek smatrati protuzakonitim i ničim nepodsticanim od strane države.

Ovdje treba posebno istaknuti da je Nedim Filipović gotovo potpuno poistovétio čiflučenje u XV i XVI stoljeću sa onim čiflučenjem koje se javlja u XVII stoljeću i traje do XIX stoljeća, u nekim zemljama ranije a u nekim kasnije. Mi se ne možemo složiti s takvim stavom uopće. Naime, u čiflučenju iz ranijeg perioda ne radi se o infiltraciji posjednika između uživalaca, odnosno obrađivača zemlje i timarskih gospodara, jer su uživaoci čifluka u direktnoj ovisnosti od timarskih gospodara, bez obzira na razne pretpostavke ko je njihovu zemlju i pod kakvim uslovima obrađivao. Možda bi se iz ovoga mogli izuzeti oni čifluci koji su bili izdijeljeni na baštine i koji su bili naseljeni rajom. U suštini, tu se nije uspostavljala dvostruka ovisnost obrađivača zemlje od čifluk sahibija i timarskih gospodara, pogotovu nije se uspostavljala direktna zavisnost pojedinih uživalaca baština prema čifluk sahibiji. Takvi čifluci prerastaju u seoska naselja i uključuju se u timare. U sistemu čiflučenja koji će se kasnije javiti kao direktna negacija mirijske svojine i koji će proces biti sve do druge polovine XIX stoljeća smatran protuzakonitim, navedeni pojedinačni ovisnički odnos će biti i osnovna karakteristika toga čiflučenja, po čemu je u eksploatatorskom karakteru bio neuporedivo teži i koji će pored udaranja na miriju biti direktni atak na obrađivače koji su svoje baštine uživali gotovo potpuno slobodno, naravno uz odgovarajuće obaveze prema timarskom gospodaru, odnosno državi. Tu se radi, u suštini, o izvlaštavanju seljaka, ako se takav izraz može upotrijebiti za obrađivače mirijske zemlje. Osim toga, treba primijetiti da se čifluci iz XV i XVI stoljeća sastoje od različitih zemalja koje su ranije bile na uživanju kod kršćana i muslimana i nije pravilo da se oni sastoje samo iz baštine nego i od drugih specijalnih posjeda kao što su mlinovi, stupe, vinogradi i sl. Na ovom mjestu ne želimo da pišemo studije o čiflucima bilo onim iz ranijeg perioda ili kasnijeg. Ovo što smo rekli, mislimo, bilo je nužno da bi pokazali da stvaranje čifluka u XV i XVI stoljeću i širenje islama nije u uzročno-posljedičnoj vezi, ne bar kao jedan od značajnijih činilaca. Ovo pogotovu što se može potvrditi da su u te ranije čifluke ulazili hasa posjedi koje susrećemo u prvim godinama osmanskog osvajanja. Naime, u najintenzivnijem periodu širenja islama i povećanog broja čifluka hasa posjedi su se u suštini izgubili. U vremenu o kojem mi govorimo nema ni traga od hasa posjeda. To se vidi i po sastavu čifluka. Naime, u njima se nalaze i njive i vinogradi, i mlinovi i stupe za valjanje sukna i pašnjaci i dijelovi ili cijele baštine koje su držali kršćani ili muslimani. I konačno, treba reći da je u ovim čiflucima gotovo na isti način zahvaćena zemlja ili drugi posjedi i kršćana i muslimana.

Na širenje islama bez sumnje je uticalo učvršćivanje osmanske vlasti i gubljenje svake nade za eventualnom promjenom gospodara i vlasti. Ne bi trebalo zanemariti činjenicu da je na širenje islama uticalo i to što je veliki broj kršćana domaćeg porijekla ušao u osmansku feudalnu klasu i da su mogli za sobom povlačiti svoje rođake, komšije i druge da i oni prihvataju islam, jer je činjenica da su ti kršćani feudalcu uglavnom primali islam, mada ne odmah i ne kampanjski, nego u smislu procesa isto onako kao što se dešavalo i sa ostalim stanovništvom. Gradovi su također u dobroj mjeri mogli utjecati na širenje islama u svojoj bližjoj okolini, a odatle i dalje, ali ni u kom slučaju oni nisu bili izvor prozelitizma, kako se često govori. Na primjer, u hercegovačkom sandžaku, u vremenu o kojem govorimo, svega nekoliko gradska naselja su se bila razvila kao kompletna naselja orijentalnog tipa sa pretežnim ili ukupnim stanovnicima muslimanima. Činjenica je da su gradovi bili privlačni za stanovnike sela koji su dolazili u njih i da su u tom slučaju lako prelazili u islam, jer su gotovo automatski bili oslobođani svih šerijatskih i državnih poreza.

Mi nismo skloni da prihvatimo bilo kakvo mišljenje o misionarstvu, jer ono u našim krajevima kao takvo nije potvrđeno, zapravo nije postojalo organizirano misionarstvo. To je lako utvrditi ako se pogleda na broj onih koji bi eventualno mogli biti misionari, a to je ulema i derviši. Naime, ovih je izuzetno malo da bi predstavljali snažnu strukturu koja bi bila zadužena da prevodi u islam.

U potpunosti odbacujemo ideje o prevjeravanju i nekakvim konverzijama, a pogotovu o poturčenjaštvu kao karakteristici širenja islama u našim krajevima. Sve je to neprimjereno fenomenu širenja islama u našim krajevima koje je u nekim područjima dostizalo procenat od 100%.

Da zaključimo, na širenje islama u hercegovačkom sandžaku pa i u ostalim krajevima uticalo je:

- loša crkvena organizacija, odnosno nepostojanje jedinstvene crkvene organizacije,
- vjekovno postojanje tri različite konfesije, što je religijsku svijest u potpunosti razvodnjavalo, gotovo do ateizacije,
- izmijenjeni uslovi u društvenom i ekonomskom pogledu u odnosu na srednjovjekovnu bosansku državu, odnosno povoljniji uslovi ukupnog života pod novim osvajačem,
- učvršćivanje vlasti novog gospodara i gubljenje svake nade da će se vlast promijeniti,
- prisila koja je vršena na bogumile od strane bosanskih vladara da prihvate katoličku vjeru, njihovi progoni od strane istih, kao i progoni od strane vladara naročito srpske države,
- koncentracija bogumila ili kriptobogumila na velikom dijelu hercegovačkog sandžaka koji su lako prihvatili islam,

- organizacija vlasti, vrbovanje domaćeg sloja u feudalnu klasu i njegovo postepeno prelaženje na islam, koji za sobom povlači prelaz na islam širokih masa,
- djelimično širenje uticaja iz gradova i privlačnost gradova za seoske mase.

Možda bi se moglo naći još koji manje značajan faktor prelaska na islam, ali sigurno je da su gore navedeni najpresudnije uticali.

Na ovom mjestu moramo reći da je osnovnu masu koja je prešla na islam činilo ratarsko stanovništvo, a to znači autohtono domaće stanovništvo. Istina, mora se reći da su i Vlasi u određenoj mjeri prelazili na islam, ali ako je taj procenat prema izvorima kojima mi raspoložemo oko ili ispod 50% onda mi to ne možemo nazvati procesom prelaska na islam niti bazom koja je služila za širenje islama. Prema tome, uvođenje Vlaha na bilo koji način kao strukture koja je zamjenjivala ili nadomještavala sjedilačko stanovništvo ili njihovo uvođenje umjesto bogumila je najobičnija naučna špekulacija i politikantska manipulacija koja ima oslonac u savremenim prilikama ili onim koje su nastajale od XIX stoljeća pa dalje.

Da bismo potvrdili naše stavove iznesene naprijed mi smo izvor na koji se naslanjamo pretočili u tabele iz kojih se jasno vidi ukupan odnos u privrednoj i konfesionalnoj strukturi. Tabele smo napravili po naseljima, nahijama i tabelu ukupnih procenata. Prema posljednje dvije tabele sastav stanovništva izgleda ovako: 13385 muslimanskih porodica; 2502 kršćanske porodice; 3134 neoženjena muslimana; 464 neoženjena kršćanina; 448 hajmana; 1170 čifluka; dakle, ukupno 21103 poreska obveznika, bilo kao domaćinstvo ili pojedinac. Kod čifluka napominjemo da je najveći broj njih u ataru sela pa ih kao takve smatramo običnim seoskim posjedom, ali smo ih izdvojili jer obično dažbine plaćaju paušalno (odsjekom). U procentima to iznosi cca 84% muslimana, cca 16% kršćana, bez feudalne klase, odnosno vojničke klase. Ako bismo ubrojali vojničku klasu onda bi bio daleko povoljniji procenat u korist muslimana. Prema istom ovom izvoru u Hercegovini je bilo upisano 1001 vojnučka baština, od čega 75% u rukama muslimana i 25% u rukama kršćana. Za Vlahe smo već rekli da je njihov prelazak na islam u hercegovačkom sandžaku kretao se ispod 50%.

Pošto mi nismo u ovom radu pravili analize dosadašnjih rezultata u nauci o širenju islama niti smo polemizirali sa svima onima koji su o tome pisali, to u ovom radu nećemo ni unositi bilješke za sve naše tvrdnje, jer su one rezultat istraživanja samo jednog izvora i ovaj rad je nastao na osnovu tog izvora, zbog toga ćemo samo na kraju ovog rada donijeti najvažniju literaturu koja se odnosi na to pitanje.

* Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü No 483 (8), 484 (7). Fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 226.

Tabela I

NAHIJA SOKOL*

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
FOČA					
Mahala stare džamije sult.Bajezida	17				
Mahala Mustafe paše	64				
Mahala časne džamije					
Hasana Balije	32				
Mahala Hamza Bega	15				
Mahala Džafer Čelebije	24				
Mahala Kadi Osman efendije	14				
Mahala Hadži Alije	57				
Mahala Sultan Fatime	16				
Mahala Hadži Mustafe	40				
Mahala Mehmed bega Muteferrike					
Visokog Carskog Dvora	26				
Mahala Mumin-bega	45				
Mahala Hadri Sefera	40				
Mahala Mustafe Čelebije	32				
Mahala Ibrahima Čelebije	53				
Mahala Piriija, sina Dotruda	35				
Mahala Džafer-bega	34				
Mahala Petojevići	1				
VAROŠ					
Mahala kršćana	12	11			1
selo GORNJE ZAVODIŠTE	14				1
selo KRUŠČICA	16	1	6		
selo PODPEĆ	23				2
selo ORAHOVO	11	4			2
selo DONJE PODPEĆE	7		15		2
selo TOĐEVAC			9		

* Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü No 483 (8), 484 (7). Fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 226.

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo ZAMRŠTEN	31		9		2
mahala Dragojević prip. Jošanici	19		2		2
selo JOŠANICA (MILAVAC)	6		16		
selo ZAGRADE	1		6		17
selo POROSJE	13		2		1
selo JOŠANICA					
mahala Pridvorica	7		3		5
mahala Okusavići	10		5		3
mahala Osoja	19		2		4
mahala Ostrganica	7				2
mahala Dučin	5				4
selo KRSTAC	3				
selo DRAGOČEVA	25		10		2
selo VUKOVINE	10				4
selo MALA PAPRATNA	25		5		4
selo VELIKA PAPRATNA	28	1	5		4
selo BIROTIĆI	6		3		6
selo SELO	6		3		5
selo MALO SELO	2				
selo BRAGOLO	23		10		2
selo GORNJI RIBAR	8		1		5
selo GRAB	30	1	4		2
selo JEČMIŠTE	15	3			3
selo POPOV MOST	6		11	1	1
selo DONJI VIKOČ	31		12		2
selo ČRENOŠEVA	16		5		1
selo JOŠANICA	2				1
selo GORNJI VIKOČ	16				8
selo KRAMOLUŠ	8				
selo ŽUŽELJ	8		2	4	1
selo GORNJI SAŠ	8		4		
selo STRANE	14		2		
selo BROJANICE	12				
selo GORNJA SLATINA	19		3		2

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo IMŠAJIĆI	7				2
selo LJIVINE		1			
selo GUSTERAK	15		2	1	
selo ZAVRŠ	9				
selo POŽAREVO	5				1
selo BOKOVO	12		3		4
selo POLJARADINE	33		11		7
selo LAŠCI (danas DLASCI)	7				2
selo PRVORAD	13				2
selo GORNJA BRDA	16			4	2
vinogradi G. BRDA	7				
selo GORNJA BRDA	6				
selo DONJA BRDA	4		3		
selo GORNJE KUČINE	9		2		
selo DONJI SAŠ	6				
mezra PREROG					
mezra DRAGOČAVA					
selo KOŽETIN	6				
selo ZAGRADINE (ĐE)	3				3
selo DOLNA SLATINA	21		4		
selo KRSTAC	7		1		
selo GORNJA ZAOSTRA	10				
selo ZAOSTRA	2				
selo G. i SRED. ZAOSTRA	13	1			
selo LJUBINA	2				
selo DOLNJA BRDA	31		1		2
selo GORNJA LJUBINA	5				
selo KLAK	7				
selo KRASOVINA		1			
selo STRANE		2			
selo BRADIĆI	1	1			
selo KRATINA					
selo KUNOVO	50		19		3
selo DONJE ZAVODIŠTE	30		3		2

	Neoženjeni				Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni Haj- mani	
selo TVRDAK	15		2		1
selo PRHALJ	9		5		
selo ĆUREVO	37		14		2
selo OGLEČEVA	72		5		2
selo ZLATIBOR	1				1
selo PRESEDA	2				
selo CELINA	12		7		
selo GRUDICA	2				
selo LUĆE	2				
selo ZASELAK	2				
selo GORNJA ZAGORICA	2		2		
selo DOLNJE POROSJE	16		12		2
selo VLADIKOVO	3				3
selo DRAMOPOLJE	2		1		1
selo ZAJELJE	5		5		1
selo GORA	13	1	4	1	1
selo TULEŠCI	14	3	10	1	
selo MILJE STRANE	12				
selo DOLNJE KUČINE	12		8		
selo RADONJIĆI	13			2	2
selo LJUTNICA	24		9		1
selo KOZAROVINA	8		4		3
selo GORNJA DOBRALOVINA	3	1	1		2
selo SUHODOLAK - TEČIĆ	39		6		8
selo DONJI SUHODOLAK	2				
selo ČEGOVIŠTE	9		4		
selo BRAVINIČ	6				
selo GORNJE OGLEČEVO	10		4		2
selo GORNJE OGLEČEVO	8		4		
mahala GORNJE OGLEČEVO	2				2
selo DONJE ZAOSTRA	8	1	10		
selo BUKOVA	6				
selo TJENTIŠTE	20		15		1
selo PRHALJ	11		5		1

	Neoženjeni			Čiftluci		
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni	Haj- mani
selo PRHALJ	2				2	1
selo GORNJA LJUTNICA						1
selo TOĐENAC					2	
selo BRAČEVIĆI					2	
selo VIŠOČKA	1					
selo BREDELJ	14		4			
selo PREDELJ		3				
selo ŠEMIHOVO	9		3			
selo VIR	15					3
selo STRIJANI	15		6			2
selo (K)ČREMEŠEVO	11		2			1
selo PODI	7		3			
selo DONJE ORAHOVO	6	1	8			6
vinogradi DONJE ORAHOVO	3					
selo REŠNJAK	1					1
selo KRUŠEVO	3					
selo CVALJINE	2					
selo POPOV MOST	5	1				
mezra SILOVNICA	4		1			
selo DONJA TROŠANJA	13		3			1
selo TRUŠINA	5					1
selo BUNOVA	34					10
selo DONJA TROŠANJA	2					
selo KOSIČANI	10					3
selo v. KOSIČANI	4					1
selo ZAKMUR	39		3			7
selo ZAKMUR	3					1
selo ZAKMUR	3					1
selo BASTAN	5	1				1
selo STEPAN POLJE	45	3				2
selo DEDOVA	39		9			4
selo GORNJE POLJICE	4					1
selo GOBIŽE	31					7

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
kasaba JELEČ					
mahala džamije Kapudana					
Sinanpaše	97				
Sama kasaba JELEČ	9		3		2
selo DONJE POLJICE	14				4
selo DONJE POLJICE	4				3
selo BUDNE (Budanj)	27	5	5		5
selo SUSJEČNO	46	1			2
selo TREBIČINA	6				
selo TREBIČINA	7				1
selo MAZOČA	6				3
selo ŠTOVIĆ	25				4
vinogradi ŠTOVIĆ	5				
selo KUTI	7		2		1
selo GORNJA BJELIŠ	4				2
selo PODBIČIC					
selo TREBOŠICA	18	4	5		1
selo TREBOŠICA druga	16		3		2
selo DOLNJE BJELIŠ	13				
vinogradi DOLNJE BJELIŠ	8				
selo GORNJA POLJICA	8	7			6
selo OCRKAVJE	16	5			5
selo ŠTOVIĆ	25		1		
selo DRAGOROBAC	2	6			
selo ZLATIBOR	1	5			10
mezra RADUNOVINA	3				5
selo D. i G. PRHALJ	1	6			

NAHIJA BISTRICA pripada KAZI FOČA

mahala muslimana USTIKOLINA	33	8			4
selo CRNAK POTOK	6				
selo CRNAK POTOK	3				

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo D. i G. STANEVO	9				
selo RĐEVICA	13		1		2
selo PLEŠEVAC	2				
selo PLJEŠEVAC	5				
selo PLEŠEVICA ?	22				1
selo G. MILOTINA sa RADANOVICIMA	17		1		1
selo ŽILJENA	7				1
selo TOPCI	15		1		1
selo TOPCI	4		1		
selo D. ŽEŽČA	19		2		
selo D. ŽEŽČE	7		5		2
selo VELIKO PODGRAĐE	14		2		1
selo PODGRAĐE	2				1
selo ZASELAK	3		2		
selo G. ŽILJEVA	14		1		1
selo D. STANJEVA	7		1		1
selo BORINICA	3				
selo MREŽICA	87		29		6
selo G. ŽEŽČE	8				1
selo MEĐUPOTOK	2				
selo MAREVA	12				1
selo GORNJA KUČAVA	8		1		1
selo DOLNJA KUČAVA	9		1		
selo BITLIN	3		1		
selo ZABOR	17		3		2
selo ZABOR	4				1
selo G. ZABOR	10			2	
selo MILOTINA	9		6		1
selo STRGANICA	23		6		3
selo STRGANICA	3		3		
selo STRGANICA	14		5		
selo D. MAZLINA	14		2		
selo CAPE	124		5		1

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo G. STANJEVE	6				
selo KOLUN	36		2		6
selo KRUŠEVO	3				
selo PODBREŽE	4				1
selo KREMNA	10		4		
selo KREMNA	10		7		6
selo SIRČA	1		1		
selo DRENOVA POLJA	3		4		1
selo DRENOVA POLJA	2				
selo G. STANEVA	3				
selo IZBIĆ	7		1		
selo D. KRAVICA	3				1
selo SOKOL	4				
selo VRSICA	5				
selo D. MAZLINA	6		2		1
selo G. STANEVA	7				
selo G. STANEVA	6				
selo MIRIVOJEVIĆI	6		4		
selo LUKOVA	15		2		2
selo SREDNJA MILOTINA	4		4		
selo PETAK	5				5
selo LUKOVA	2				3
selo LUKOVA	13		9		1
selo DIVANE	44		1		2
selo UNIŠTE	2				
selo SRBOTINA	7				3
selo ZABREĐINA	11		2		
selo ZABREĐINE	3				
selo ZAGOTICE	10		3		1
selo BORIŠICA	10		6		
selo D. MILOTINA	5		1		
selo SRBICA	5				
selo OSIP	27		19		24
čifluk Hadži Hamze u DRAGOMILIĆI	7				

	Neoženjeni					
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	Haj- mani	Čifluci
selo ZADUB	10					1
selo LAŠCA	22		5			3
selo GORNJE ŽEŽČE	12		3			2
selo KOVINJAK	4		3			
selo PODKOLUN	17		2			4
selo SOPOTIĆI	12					
selo ZASELIŠTE	1					
selo SOKOLICA	1					
selo G. ŽILJEVA	3					
selo ŽEŽČE	1					
selo OKOLAC	3		2			
selo SPILE	1					
selo MAZLINE	2					
selo IZBIČINA	47		15			4
selo PROSIMLJE	3					1
selo PROSIMLJE	10					2
selo G. DANČIĆI	12					
selo D. DANČIĆI	11					3
selo RATAJ	9	2				6
selo JASENOVA	19		6		2	
čifluk BIOVAC			4			
čifluk Hasan bega SREDNJI ZABOR			1			
selo TLIPCE	1		1			
selo STRGANICA	2		1			

NAHIJA DUBŠTICA pripada FOČI

selo STRGAČINA	36	2	29			
selo MALA STRGANICA	2		4			
selo OMAČINA	11	1	3			
selo G. VRBA	3					
selo D. VRBA	2					1
selo HOČEVINA	4		2			
selo GORNJA NERASKA	3		2			2
selo DUBAC	6		44			1

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo G. GRIVNE	10		8		2
selo ZAGOZDJE	6		1		
selo DOLOVJA GLAVA	6		3		1
selo LOZNIK	8		4		1
selo LOZNIK	1				3
selo D. NERASKA	5	2			2
selo D. LUŠNICA	11		2		2
selo D. OSOJA	3				
selo VITOGRA B	8				1
selo HOČEVINE	1		1		
selo BELOVINE	7		1		
selo VRANJE	6		6		1
selo ZARUBOVINA	17		7		
selo ZAVRAZ	4				1
selo RADOŽILJA	3	2	1	1	
selo PODČUDAN	3		1		1
selo ZLATAR	17		3		2
selo RADOVINE	7	1	3		
selo RADOVINE MALE	1				
selo GORNJA ORNA	14				
selo DOLNI CRNAR	2				1
selo SLATINA					1
selo BOGDANOVINA	5		1		
selo ZAGRAĐE	11		9		1
selo OBARE	12		10		
selo GOJNA	4		3		
selo MEĐOŠEVIĆI	6		2		1
selo GORNJA OSOJA	5		1		1
selo GOJNA	1	1			
selo PETAČINA	1				
selo PETAČINA	1				
selo GOJNA	5	5	1		1
selo MEĐUREČE	5		2		1
selo MEŠTERA	3				

•

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo TEŠNICA	3				1
selo MALA TEŠNICA	2				
selo DOLNJA LJUBUŠA	13		4		1
selo RAŠTANICA	51		16		2
selo DONJI BAHORI	9		1		
selo DOLJNI BAHORI	5				1
selo GORNJI BAHORI	7				
selo DONJI BAHORI	1		1		
selo PETROVICA	11		5		3
selo BEZMILJE	18		10		1
selo KLUVAC	4				
selo PODINE	9		4		
selo SVRDANJ	20				2
selo GORNJA MRAVJAČA	11				
selo MORINAC	6		1		
selo MORINAC	10				
selo MORINAC	1		1		
selo MORINAC	9		1		
selo MORINAC	6		3		
selo MORINAC	2				
selo GORNJI MORAVAC	6				
selo GORNJI MORAVAC	2				
selo DONJI MORAVAC	2				
selo DOLNJA SVINICA	19		5		
selo SVINJICA	5		5		2
selo LIPA	3				
selo LIPA	2				
selo LIPA	4		2		
selo STRNIŠTA	11		1		
selo BROD	12				
vinogradi selo BROD	7				
selo ZAVRŠ	35		11		3
mahala HRANČIĆI	13		3		1
selo DOLINA	5				

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo BUKOVICA	4				
selo VIDUHOVO	3				2
selo VIDUHOVO	3				
selo VIDUHOVO	4				1
selo POTRKUŠA	10		4		1
selo KALAC	8				1
selo KUTI	1				
selo SLATINA	13		5		
varoš RISAN					18
selo GOMIJONICA	31				2
selo GORNJA BRANEŠ	11				
selo GORNJI BRANIŠ	2				
selo KRABORIŠ	1				
selo KRABORIŠ	2				
selo KRABORIŠ	1				2
selo STRGAR	10		1		
selo GORNJA HRELJINA	8		3		
selo DOLNJA BRALJINA	16		3		
selo BUŠNJE	10				
selo G. SVINJICA	20		1		
selo D. BRANIŠ	11		2		
selo GORA	11		2		2
mahala IVANOVA	7		6		
mahala ALADOZOVA	14				1
mahala BRĐE	3				
mahala GODIĐE	2				
mahala GORI od mahale BRĐE	13				
mahala GODIĐE	8				
mahala BILOVODE	8				1
selo GORI mahala GODIĐE	5				
mahala GODEĐE	5		3		1
selo BRAČKA	14		9		1
selo BUKOVICA	10				1
selo SEDCA	3		1		2

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo LUŽINJE	1				
selo D. BRANIŠ	1				
selo STOLAC					1
selo KRABORIŠ	1				1

NAHIA ZAGORJE pripada FOČI

selo ODRICA	47		8		
selo PRIBIĆI	2				
selo KALINOVIK	19		5		2
selo DOLNJA HOTOVJA	15				
selo GORNJA HOTOVJA	6				
selo GRADISALIĆI	5		4		2
selo HLAHOL	19		6		2
selo OŠTRA LOKVA	24		5		3
čifluk DERVIŠA MEHMEDOVA			3		
selo ZAVRŠ	7		3		
selo ZAVRŠ	2				
selo OSOJA	3				
selo TUŠILA	22		14		1
selo GRADILJINE	17		4		1
selo GRADIŠTE	11				
selo GRADILJINE	17		4		1
selo GRADIŠTE	11				
selo DOLNJA TRNAVICA	34		15		2
selo GORNJA TRNAVICA	2				1
selo PLOČNIK	8				1
selo DOLJANI OSOJE	1				
selo DOLJANI	6				
selo OGNJANI	3		1		
selo MRANIĆI	2				
selo MALI DOLJANI	35		2		
selo DOLJANI	8				1
selo LOKVA	16	1		1	1

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo MRKOTIĆI	4				
selo MRKOTIĆI	9		3		1
selo KALIN	18		6		
selo ŠENIK	34	1	5		1
selo ZGOD	12			3	
selo MOKRA	9		2		
selo SREDNJA ULOG					1
selo SVINJICA	15		13		2
selo BRDA	6				
selo OPARIĆI	2				
selo STRANE	10		3		1
selo NEŽEVIĆI					
selo SLATNICA	18				
selo LUKA	12				
selo DOLNJA ROMAN	10				2
selo KUTINA	6				
selo GORNJA ULOG	10				
selo BORJE	5	5			
selo MEDENIK	6	2			
selo BORČA					
mahala LUKA	23		9		7
mahala LUKA	33		10		
mahala BATOČIĆI	17		20		
mahala PAPRAČIĆI	30		10		
mahala PRIDVORICA	32	1	5		1
mahala IGRE	30	1	7		
mahala LUKA					1
selo KOVAČIĆI	9		3		2
čifluk ISHAKA SAŠLANIĆA	1		2		
selo BREZOJEVIĆI	7	1	2		
selo REPCA GORNJA	44		24		
selo REPCA	33		7		
selo DOLNJA REPCA	3		2		
selo DOLNJA REPCA	10		5		4

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo OSILJE	11		3		2
selo SELIČANI	13		4		3
selo SOPOT	20		1		
selo BAHOR	7				
selo LJUTA	54		5		2
selo KUTA	15		1		1
selo MIHOVINE	12		6		2
selo GORNJI ULOG	12				
selo JEŽEBRASNA	17	1	5		
selo POVAJ DOL	2				
selo VUKOTIĆ	10		1		2
selo DOLNJA ULOG	11				
selo MOTOVLJE	2				
selo HRVUN	12		4		
selo DOLJANI	49		3		1
selo KOZJA OTOPA	16		3		
selo OCRKOVJE	7		3		
selo VRŠANI	33		3		1
selo MALI VRŠANI	4				1
selo STRANE	24				1
selo ŽELJUŠIĆI	7				1
selo JELAŠCA	27				
selo LIPOVAČA	19		4		2
selo OBRADOVA LUKA	1				
selo OBRADOVA LUKA	2				
selo ZABRDANI	38		7		
selo VRANIĆ	2				
selo TOMIŠLJE	22		7		
selo GORNJE LJUBIŠIĆI	21		3		
selo SRČA	5		6		1
selo DOLJNJE LJUBIŠIĆI	8		1		
selo LJUBIŠIĆI	3				
selo GORNJE LJUBIŠKI	4		2		
selo LJUBIŠIĆI	1		1		2

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo CRNIČI	8				1
selo RAJAC	15				3
selo TUHOVICI	1				
selo MEDENIK	5				
selo GOLUBIČI	10				
selo LUKA	6		1		
selo ZAVRŠ		3			
selo GORNJA ROMAN	7		1		
selo GOLUBUČI	3				
selo VITUŠ	7	1	1		
selo VITUŠ	2				
kasaba ULOG					
mahala časne džamije MEHMED BEGA20					
mahala IBRAHIM HODŽE	26				
mahala Pirije sina Mustafina	17				
mahala mesdžida Sarača	19				

NAHIJA GORAŽDE

kasaba GORAŽDE

džemat muslimana	43				
mahala kršćana	13	21		11	1
vinogradi mahale kršćana					
selo RUDEVO	9		1		
CRKVA SVETI ĐORĐE		3			
selo SOPOTNICA	13		1		
selo DEŠEVO	12				1
selo GORNJA BRDA	12		5		
selo VRAGOLO	14		4		
selo HLAPlINE	48		13		1
selo HRUPULJICA	14		2		
selo DOLJNI ŠUŠNIK	4	7			1
selo GORNA ŠUŠNIK	4				1

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo DUGA VLASIN	8				
selo DUGA VLASIN	1				
selo UŠANOVIĆI	14		2		
selo DOLNJA ČREŠNICA	11		8		
selo DOLNJA KOŠARA	5		1		1
selo GORNJA KOŠARA	3				
selo KOŠARE	2				
selo DOLNJA BRDA	2				
selo GORNJA ZASELAK	3	2			
selo DOLNJA ZASELAK	2				
selo ZASELAK	3				
selo ZAVRŠ	5		3		
selo REŽI	4		1		
vinogradi sela REŽI					
selo VOJTINA	8		4		
selo GLAMOČ POTOK	10		1		2
selo G. GLAMOČ POTOK	6		1		
selo KOSIL POTOK	4		1		
selo KOSIL POTOK	2				
selo KOSIL POTOK	3				
selo MILJA	7				
selo MILJA	1				
selo DOLNJE KOPAČ	10		2		2
selo GORNJE KOPAČ	6				
selo DOLNJE KLAK	13				1
selo DOLNJA ICKA	2	1			2
selo GORNJA ICKA	8				4
selo MIHALO POLJE	13		2		
selo OŽILJE	6		3		2
selo KOSTIĆI	5				1
selo ČREŠNICA	7		4		
selo D. TREŠNICA	2		4		
selo S. BRDA	19				1
selo STROŽINE	14		2		

	Neoženjeni			Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani Kršća- ni Haj- mani	
selo KONBABA	4			
selo GORNA KONBABA	8			
selo ZAVRŠ	3			1
selo VINICKA	2			
selo ĆUTORAD	2			2
selo ĐURĐEVAC				9

NAHIJA PRIBUD pripada FOČI

selo D. NEGOŠEVIĆI	13			1
selo D. POCRNJA	22		3	2
selo S. POCRNJA	2			
selo BORAJNA	4		2	
selo BORAJNA	13		4	
selo VRANJAK	7			2
selo G. BATEVO	2			
selo G. BATEVO	4			2
selo G. BATEVA	2			
selo MEĐURJEČE	9		3	1
selo NJEGOŠEVIĆ	2			1
selo DONJA OSOJA	4			
selo DOLNJA KAMEN	8			1
selo GORNJA KLAJ	4			1
selo TREBOSILJ	15			
selo KOLIBKA	11			1
selo JATINA	8		1	1
selo VRANPOTOK	11		8	3
selo DOLNJA BATEVA	7		3	1
selo DOLNJA BATEVA	2			1
selo DOLNJA BATEVA	2			
selo SREDNJA BATEVA	13		7	3
selo DOVRŠINA	9		3	
selo BUDAŠJE	2	1		
selo BROZOVAČA				6
				2

	Neoženjeni					Čifluci mani
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	Haj- mani	
selo HMELJNICA	5					1
selo HMELJNICA	3					2
selo HMELJNICA	7		6			1
selo PODKALAC	5					1
selo KAVOŠTICA	17	3	12			
vinogradi KAVOŠTICA						
selo LESKOVICA	4					
selo LESKOVICA	1					
selo MILEŠEVA	5					1
selo GORNJA BLIZNA	34		11	1		
selo BLIZNA	6		1			2
selo PRIGOVIŠTE	24					3
selo GORNJA BIOČKA	17		2			2
selo CRNOBALJ	5		2			1
selo REPIŠTE	4					2
selo REPIŠTE						2
selo GORNJA KANINA	3		1			4
selo ZAKALJINE	15	1	3			1
selo ZAKLANJE	5		2			
selo ZAKLANJE	3					
selo GORNJA NERASKA	2					
selo GORNJA NERASKA	1					
selo DONJA GLUŽINA	4					
selo GORNJA GLUŽINA	3		3			1
selo GORNJA KOPAČE	21		3			2
selo GORNJA BATEVA	4	1	10			4
čifluk BAŽDARA VUKAŠINOVA	3					
selo TREBEŠEVA	25					2
selo SELCE	13		15		3	6
vinogradi SELCE						
selo ŽUŽELJ	18		1			2
selo MEDOŠEVIĆ	13					
selo GORNJA BEZUJNA	10					1
selo SLATINA	10		1			5

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo G. i D. TULEŽDOL	8		3		
selo BERUBAT	5		5		
selo RASTOKA	13				2
selo GORNJA LUŠČA					
mahala PRISOJE	20	1	2		2
mahala LADANIĆI	24		1		1
mahala STOPLAŠIN DOL	7				1
mahala KRUČANJ	10				
mahala BIOSRA	13		1	1	1
selo GORNJI PRVANJ	6		4		1
selo DOLNJI PRVANJ	5		3		1
selo SREDNJA LESKA	1				
selo PRAČA	7	3	3		1
selo POPOV DOL	5				1
selo DOLNJA BLIZNA	4				
selo MATORČINA	2		5		
selo KOSOVRATE	3		2		2
selo KOSOVRATE	4				1
selo STOPODIĆ	6		1		
selo TUHOVA	3		4		
selo BOREVA	8				1
selo ZAVRŠ	4				
selo ZAVRŠ	3				
selo BALIN POTOK	23	2			2
selo DOLNJA KOPAČE	18		1		1
selo ZAPOTOČJE	5				
selo GORNJA NEGOŠEVIĆ	8		3		6
selo GORNJA BUČJA	3				
selo MELJINE	11		8		3
selo DOLNJA BRVINA	23		8		9
selo PETAČINE	1				
selo BORAJNA	14		12		
selo CRNA NJIVA	1				
selo NJEGOŠEVIĆ	4				

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo VRBA GORNJA	6		4		1

KAZA NEVESINJE - NAHIJA NEVESINJE

sami pazar SOPOT					
mahala časne džamije	85				
mahala krščana	10	1		1	6
selo BRATAČ					
SELO IZOV DOL					
mahala TABAJA	26				
mahala KOMADINE	14		1		1
mahala HRANIKUĆE	13	2	1		1
mahala RAKOVA NOGA	11				
selo G. i D. POSTOLJANI	22	1	12		1
selo GORNJA POSTOLJAN	12	1	3	3	2
selo BRATAČ	27		4		2
selo ZALOŽJE	20		3		3
selo GRABOVICA	44	1	27		6
selo GORNJA HRAST	6		4		1
selo SREDNJA HRAST	4				
selo DOLNJA MALA HRAST	10		4		2
selo IZOV DOL	20		8		1
selo LUKAVAC	17		3		
selo BIDENJE	72		7		4
selo BEZDADJE					2
mezra KOKORINE	5				
selo SRČA	14		8		
selo BOJIŠTA	10		1		1
selo HUMČANI	3	5			
selo NEDOKUĆE	10				
selo CRGOVA	18		7		1
selo DOLNJA KOLEŠKA	7				
selo GORNJA KOLEŠKA	38		39		1
selo BIOGRAD	70		17		3

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo MALI BELIGRAD	3		2		
selo ROGAČA	11		4	1	2
čifluk Hajrudina ceribaše	3				
selo SOPOT					
selo MALA SLAT	15		4		
selo DOLNJA ČANJA	24		13		2
selo GORNJA ČANJA	9	1			3
selo GORNJA DREŽNA	10		2		1
selo DOLNJA DREŽNA	14		5		1
selo TUČEP	21		3		
selo PRESEKA	12		11		2
selo GORNJA SLAT	36		5	3	
selo SOPILJ	65		8		2
selo ŽILJEVA	61		5		11
mahala UDREŠNJE	1				1
zemin Hadži Huseinov	1		2		
selo UDREŠNJE					2
mezra GNOJNICA	1	1			
selo HODANIĆI	26		22		
selo KOVAČIĆI	11		1		
selo UDREŠNJE					3
selo RABINA					1

NAHIJA KONAC POLJE pripada NEVESINJU

selo DRAMIŠEVA	16		4		
selo BOHEBRATIĆI	6		2		
selo BOLJEBRATIĆ	2				
selo D. ZABORAN	13		1		
selo MRKOVIĆI	6		3		1
selo LUKA	26		19		2
selo MALA LUKA	9		3		
selo MALA LUKA	2	1			
selo SELJAN	15		4		1

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo ŽIVNJE	11		1		
mahala ŽIVNJA DRUGA	4				
selo VRANEŠINA	9		6		
selo GRADAC	4				
selo KRUŠEVLJANI	31		15		
selo PRIBKOVIĆI	7		1		2
selo MALA LUKA	3		1		

NAHIJA NERETVA pripada NEVESINJU

sama KASABA BELGRADŽIK					
džemat muslimana	49				
mahala Hadži Abdije	26				
mahala Sulejman bega	36				
sami pazar NERETVA-BELGRAD					
mahala hrišćana	6		2		2
selo ZASLIVJE	16	4			
selo ZASLIVJE	3				1
selo ZASLIVJE	5	1			
selo OŠALIĆI	3		2		
selo KRATA	11		4		
selo BILEŠEVNICA	6				2
selo PUHOVIĆI	3	1			
selo SELJANI	8				
čifluk Ajasa hadže	4		2		
selo GORNJA ORAHOVICA	44	2	6		2
selo DONJA ORAHOVICA	16		8		1
selo DOLNJA ORAHOVICA	11	1			
selo ORAHOVICA drugi naziv GRUŠNICA	3	1			
selo PAPERATSKO	23		20		
selo GRADIČANI	17		10		
selo DONJA JOŠANICA	8		3		
selo JOŠANICA GORNJA	26				1
selo STARA GORA	1				

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo STOLOGLAVCI					
selo SELA					
selo JOŠANICA					
selo KRATINA					
selo PRIBIČIĆI					
selo GORNJI KUČIĆI	8		2		
selo OSTROŽAC	23	3	12		
selo VRAPCI	20		9		
selo ZAVRANJE	4				1
selo PREMILOVIĆI	14		17		
selo VRCA	5		1		1
selo NAGORI	10				1
selo ČEHAR	20		18		
selo PRIBIČIĆI	8		5		1
selo PRIBIĆI	22	2	7		
selo DONJE ČIČEVO	19		3		1
selo GORNJI ZBORANI	6		7		2
selo DONJI GRKOVIĆI	34	1	28		1
selo GORNJA GRKOVIĆI	55		40		
selo KUTI	11	4			2
selo D. BORKA	13				2
selo GORNJA BORKA	11		6		3
selo TURLJA	36	2	2	1	8
selo IDBAR	2				
selo GRUŠČA	13		8		1
selo KLJENICA	7		7		1
selo GOLUBCI	7				
selo UŠIĆI	11				1
selo CRKVINE	3				
selo ĐUŽANI	23		25		
selo LAĐANICA	4				1
selo BAVRNJE	6		2		2
selo PLANICA	2				
selo DUBOČANI	8		8		

	Neoženjeni			Haj- mani	Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		
selo RIBARI	14		1		
selo PODKOM	11		3		1
selo LJUBANICA	13		3		
selo SELJANI	10				
selo IDBAR	32		7		
selo KUČIĆI					1
selo KUČIĆI	17		4		1
selo PRECIPURA	15		7		1
selo RADEŠINA	6		4		
selo JANJINA	8		5		
selo MALA RADEŠINA	3				1

KAZA BLAGAJ - NAHIJA BLAGAJ

sami BLAGAJ	51				
mahala Mesdžida Čejvanbega	20				
mahala Mesdžida kod Mehmeda	13				
varoš BLAGAJA sa PODGRAĐEM	6	1	11	20	4
vinograd Blagaja sa Podgrađem					
mahala Topčibaše sa Podgrađem	2	1		12	2
vinogradi Topčibaše sa Podgrađem					
mahala Topčibaše sa Podgrađem	5		11	18	5
vinogradi Topčibaše sa Podgrađem					
mahala Topčibašina sa Podgrađem	1		3	2	
vinogradi Topčibašina sa Podgrađem					
mahala Topčibašina sa Podgrađem	3		10	5	3
vinogradi Topčibašina sa Podgrađem					
selo DRAČEVICE	24		22		2
selo MATARA	5		1		2
selo DOLJNI ORAH					3
selo OKLADA	8		7		5
selo KOSOR	21		12		
selo MEĐURJEČ					3
selo ČIČIĆI	4		1		

	Neoženjeni			Čifluci		
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni	Haj- mani
selo GORNJI HERCEGOV GAJ	9		8		9	13
vinogradi Gornji Hercegov Gaj						
selo HERCEGA GAJ	13		14		8	
vinogradi Hercegov Gaj						
selo BARILA	14					4
selo BUNICA	10	1	2		4	2
selo BUNICA	3					1
selo KAMENA	1					1
selo VRANOVIĆI	11	1	6			3
selo DONJI VRANOVIĆI	17					2
selo VRANOVIĆI	17					1
selo GORNJE VRANOVIĆI	13		7			3
selo NEDOVIĆI	8		2			1
mahala GALIČIĆI	5		5			
mahala VRANOVIĆI	5		3			1
mezra STUBICA	13					
mezra KOKORINA	10					
selo MALORADINJE	2	1				
selo RADINJE	1					1
selo KRTUŠE						2
selo KUKAL	30		14			
vinograd Kukul						
selo KUKAL	7					
selo JASENOVA	11		11			
selo GNOJNICE	45		19			1
selo BRAKČIĆI VELIKI	15		7			3
selo VRTCA	4	1				1
selo ROTIMLJA	10	1	2			
selo SRNETICA, STARKA, BUKOVICA					2	
selo BRADAČIĆI	2					
selo PRAG	3					1
selo LJUBOSILJE	3					
mezra RAVNICA	4					1
selo HODBINA						

	Neoženjeni			Čifluci		
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni	Haj- mani
selo KRVAČA	2				5	
selo GABELIŠTE	1	1				
selo VELJA MEĐA		9				
selo GABELA					12	
sama GABELA					11	
selo ČALJEVA i KRVAČA					6	
selo MEDKOVIĆI					3	
selo ČELINCI					2	
selo VIŠIĆI					4	
selo VIŠIĆI					10	
selo KAMENA	15				1	1
selo HODBINA	10					2
sama varoš POČITELJ	12		1			
vinogradi POČITELJ						

NAHIJA DABAR pripada KAZI NEVESINJE

selo PREDOLJE	60	1	28			6
selo BELOBRDA	10	2	2			
selo MEČE	11		6			1
selo HUJIĆI	1					
selo LAPŠIĆI	30	1	4			
zemlj. IZROVNICA	3		3			
selo ZAGRAD	17		3			
selo LAPAŠ	18		9		2	1
selo ZDODLAK	9	2	2	1		
selo DRAGLJEVO	8		1			1
selo SOZINE	11					
selo PONIKVA	21					1
selo BARAN	7	3				
selo JARA	7	5	1	1		
vinograd SRAŠKI DOL	1	2				
selo GORNJA OSTROBIĆ	26	1	6			1
selo DOLNJA OSTROBIĆ	31		8			1

	Neoženjeni				Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	
selo KOKORIČE	4	6	1	4	
selo VATNICA	7	9	11	3	
mahala SREDNJE	15	10	15	1	
mahala BAČVICE	16	9	11		
selo KALAC	11	9	6		
mahala KUKAL	13	2	10		
selo DAŽILJ					
mahala BILJAN	8	6	6		3
mahala PRISOJE	17	1	6		
mahala KUTA	9		8		2
mahala OSOJA	19		5		
selo GRADAC		13	9		1
selo PROSINE					
mezra RASOHAČA					
mezra PČELICA					
mezra KRNJI DOL					
selo HATIN vinograd					
selo HUJIĆI					
selo LAPŠIĆI vinograd					
selo M. PONIKVA vinograd					
selo PROSINE					1
selo BRDEĆ	1				
selo HATILI	3				
selo D. HUJIĆI	2				
mezra KLA KORINA		6			
selo VRANKA	1				
selo H. DOL		23			

NAHIJA BOBAN I DRUGO

selo STENČE	
selo GRBICA	4
selo RABTI	2
selo DRBANJ	6

	Neoženjeni				Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	

selo KARAVICA

1

selo ZUBOVIĆI

2

NAHIJA LJUBINE pripada KAZI NEVESINJE

selo OSOJNA BARNOS

10

1

selo u blizini sela OSOJNA BARNOS

2

selo DRUGI OSOJNA BARNOS

1

selo PRISOJNA BARNOS

6

selo PREKOSELA

6

selo ŽABICA

10

5

8

1

NAHIJA VIDOŠKA

selo STOLČE

5

1

selo STOLČE

2

5

selo STOLČE

18

9

1

vinogradi SRAŠKI DOL

13

12

vinogradi SRAŠKI DOL

7

7

selo STOLČE

4

1

1

mahala OZINOVIĆI

3

selo STOLČE mahala RADINJA

2

selo STOLČE mahala RADINJA

1

1

selo STOLČE mahala KUKAVAC

8

1

5

1

selo OŠANOVIĆI

14

4

selo MALI DLANAC

2

selo GORNJI MOSOR

1

selo RASTAŠ

1

selo KOŠAR

1

selo HVALJINA

5

selo DRAČEVA

1

selo UVALA

1

selo VUĐEBE

1

selo GORNJA MOSOR

1

selo DOBREŠNICA

1

	Neoženjeni			Čifluci mani	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo DRETANJ			1		

KAZA NOVA U LIVI HERCEGOVINA

sama NOVA			42		
sama NOVA			32		
selo BOGDANOVIĆI			4		
selo BADINOGA	3				
selo DRAGOJEVIĆI	19	1	11		
selo KRAPIŽAN	4	1			
selo POPLAŠIĆ	5				
selo D. MILOTINA	3	2	2		
selo D. MILOTINA	3	2	1		
selo D. MILOTINA	4	7			

NAHIJA TREBINJE pripada KAZI NOVA

selo ČIČEVA	3	1			3
selo ČIČEVA	1	3			
selo GLAVSKA	3				
selo GLAVSKA					
selo PODČAČEVINE	2	6			
selo PODČAČEVINE	2	7			
selo POLJICE	2	5			
selo DIVINE	3	3			
selo DIVINE		1			
selo GUMILJANI	2	6			
selo GUMLJANI		4			
selo H LAPNJA	1	7			1
selo BILA		2			
selo DRAGODOL		2			
selo TVRDOŠI		6			
selo GRUČAR sa LASTVOM	2	13	14		1
selo GRNČAR		18			
selo TUHOVA		5			

	Neoženjeni					Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	Haj- mani	
selo SILOŠNICA		3				
selo BILAČ		2				
selo PRIDVORICA		1				
selo PRIDVORICA	1	3				
selo STAROVINIĆI		4				
selo STAROVINIĆI		4				
selo ZASAD	2	3				
selo POPA	2	5				
selo GOLA GLAVICA		4				
selo GOLA GLAVICA		2				
selo SILOŠNICA		2				
selo SILOŠNICA		3				
selo POPOVIŠTE		3				
selo POPOVIŠTE		3				
selo GORICA		3				1
selo GORICA		4				
selo ZGONJEVA	1	5				
selo ŽUŽELJ		4				
selo HRUPILA		1				
selo POLJICA		1				
selo BRGOVA		3				
selo ČESOVICA	1	2				1
selo ČESOVICA	1	8				
selo HRUPILA	1	5	1	3	1	
selo HRUPILA		7				1
selo IMOČEVA	1	4				
selo STUBJE		7				1
selo BIOGRAD		1				
selo BIOGRAD		5				
selo SOPOŠNICA						1
selo ČIČEVA		6				
selo KOROVIĆI	1	22				1
selo ROBLJANI		4				
selo MRVIN		6				

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo SKOZIGRM	1	12			
selo MAŽIKOŽE	1	6			2
selo MAŽIKOŽE		3			
selo H LAPINA		6			
selo ZGONJEVO		3			
selo ČIČEVA		1			
selo GLAVSKA		1			
selo SILOŠNICA		1			
selo KORJENIĆI		4			
selo DRAŽIN DOL	1	13			2
selo HRUPILA		9			1
selo H LAPINE		11			
selo BOGOVINE		13			1
selo BILO POLJE i OKOLIŠTE		2			
selo ČIČEVA	1	7			
selo G UMLJANI		4			
selo HRUPILA		7			
selo ČESVENKA	1	8			
selo BIJOGRAĐ		5			
selo BOBOVIŠTE		3			
selo SOPOTNICA	1	4			
selo PRIDVORICA	1	4			
selo ORAŠINE		6			
selo BELGRAD		12			1
selo GOLA GLAVICA		4			
selo ČESVENICA		5			1
selo LOKVA		7			
selo LJUBUČEVO		8			
selo ZGONJEVO	4	8			1
selo STUBNICA		5		1	
selo ORAŠJE		2			
selo STUBNICA		3			
selo POPOVIŠTE		6			
selo 227/114; 88		12			1

	Neoženjeni			Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Haj- mani	
selo VLADSKA	1	11		
selo BROČKA		9		
selo MALEŠ		2		
selo KATINANJINA		6		

KAZA CERNICA SAMA TVRĐAVA KLJUČ

sama tvrđava KLJUČ	25			
mahala Časne džamije M. Ejnebega dedea	19			

NAHIJA GACKO

sama kasaba CERNICA	6	59			1
selo STEPEN		6		7	
selo STEPEN		5			
selo D. TVRDANJ	4				
selo G. TVRDANJ	3		1		
selo BRANILOVIĆI	18		4		
selo BRANILOVIĆI hajmani	5		2		
selo ZAGRAD	5		1		1
selo RIBICA		2			
selo OSOJA	4	11			
selo DOLNA GRADČANICA	12	3	3	3	1
selo NADANIĆI		3			1
selo KUTNICA	10	3	2		1
selo GORNJE RAVNE		2			
selo SLIVJE	12		2		
selo drugo SLIVJE	2	1			
selo G. i D. DOBROPOLJE	11	1	2		
selo ŠEMIHOVA	2	1			
selo KUTNICA	1	1			
selo HODANIĆI	4	2			
selo VRBA	4	9			
selo POLJICE					1

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo KOKORINA					1
<i>NAHIJA POPOVA</i>					
selo KOTEZ	18	23	8	5	1
selo KLJEV DOL		9		5	
selo CICILINE		7		4	
selo ČAVAŠ	18	5	8	3	
selo RAVNE		31		25	
selo CVALJINE		28		16	
selo MIŠLIJEN	5	8	1	8	
selo JASENICA		4			
selo ORAHOV DO		19		13	1
selo DRAČEVO	6	5	1	7	
selo MUŠEVIĆI		5		7	
selo KOSIČANI	2	20	1	25	
selo GRMLJANI	2	13	3	15	
selo POLJICA	3	19		20	
selo DUŽI		4		2	
selo POVRŠICA		7			
selo ZAVALA		22		18	
selo KAĆUN		9		10	
selo KAĆUN		4			
selo BRESNICA		4			
selo VELIKA VAS		50		30	1
selo DUBLJAN		25		23	
selo VELJA MEĐA		13		10	
selo SEDLARI	1	17		20	
selo JASENICA		5			
selo GOLUBINAC		4		8	1
selo GOLUBINAC	1	3			
selo ORAŠJE	8	14			

	Neoženjeni			Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	

KAZA MOSTAR

SAMA KASABA MOSTAR

mahala Haki Mehmed-bega	50				
mahala Haki Huseina	36				
mahala Nezir-age	22				
mahala janjičara i spahija	36				
mahala Hesuha dizdara	13				
mahala Jahija hodže	30				
mahala Čejvan Čehaje	35				
mahala Husein hodže rahmetli	38				
mahala Bajazid hodže	21				
mahala rahmetli Sinan-paše	24				
mahala Jahja hodžina	66				
mahala Kamber-age	34				
mahala ZAHUM	30				
mahala Bajezid hodže	26				
mahala gospode Fatime Jahja-agine	52				
mahala OPINE	9		4		
mahala ZAHUM sa mah. RODOČ	18	1	1		11
selo OPINE					
selo PODOLJE	5				2
selo KOZICE					
selo VRAPČIĆI	17		10		
selo VINA	15		7		
selo ZALIK	18		5		
selo LIŠAN	23		3		5
selo OBRŠAN	8		2		1
selo TAT	14		5		1
selo KUTA	7	1			
selo PRIGRAĐAN	7		1		1
selo ŽELJUŠA	35		27		
selo POTOK	16		13		3

	Neoženjeni					Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	Haj- mani	
selo DONJE ZOJIMLJE	37		21			2
selo LISE	11	2				
selo LIPOVAC	13		4			3
selo TATE					2	
selo BOGODOL					1	
selo ČEMLJAN	5		3			
selo VELIKI ČEMLJAN	44	1	28		8	1
selo ČEMLJAN	3		13	1		
selo VITUŠA	9					
selo MAHALA ORLAC	5		2			
selo ORLAC	9		6			1
selo ORLAC						2
selo GORNJI HRAŠTANI	19		5			2
selo BUČIĆI	7	1	5			
selo KRIBAVA	12		2			
selo KRIBAVA		1				
selo JASENJANI	20		5			
selo VLASNIĆI	21		14		1	1
selo HUM	13		13			
selo TUŠNIĆI	18	8	12	3	1	
selo GRADAC	29	6	13	1		
selo GRADAC	1					
selo PODGORANI	29		20			5
selo DOBRIĆ	10		4		2	5
selo DRAGLJAN	1					
selo KNEŽPOLJE	2	6			2	1
selo LJUBOTIĆI	13	14	7			
selo LJUBOTIĆI	3	7				1
selo GORNJA RATIMLJA	27					1
selo GORANCE	20	11	8	4		
selo CRNAČ	14	4	9	3		
selo RAKITNALICA	5	1		1		
selo muselema KOČEREVA	1	12				
selo KOČERIN	1	4				

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo HRASNA SUTINA	16		1		3
mezra SMRDAN	2				
selo STUDENCI	4	1			
selo VITINA	3				
selo KLOBUK		3			
selo NEDREBIĆI	1				
selo DOLNJA TUHALJINA		1			
selo VIHVIĆI	16		5		4
vinogradi VIHVIĆI					
selo DRUGI VIHVIĆI	1	1			
selo MALI UHOVIĆI	1	1			4
selo DONJI SUHODOL	17				
vinogradi DONJI SUHODOL					
selo GORNJI SUHODOL	1				
selo GORNJI DOBRIĆ POLOG	2	1			
selo SUTINA					1
selo DOBRIKOVIĆI		2			1
selo STEPKOVIĆI					4
selo DOBROSEL					2
selo STEPKOVIĆI					2
selo STOJČIĆI					2
selo ŽUŽELJ					1
selo GRADAC					2
selo BILETIĆI					1
selo SLUŽANJ					1
selo KRUŠEVO					2
selo LJUBIŠE PRISOJE					1
selo KNEZLUK					1
selo BUHOVO					2
selo SLUŽANJ					1
sami MOSTAR					18
selo KOZICE čifluk Mustafa-paše					5
čifluk Mustafa paše-Kozice					4
čifluk Mustafa paše-Kozice					7

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
čifluk Mustafa paše-Kozice					8
čifluk Mustafa paše-Kozice					7
čifluk Mustafa paše-Kozice					6
čifluk Mustafa paše-Kozice					7
čifluk Mustafa paše-Kozice					4
selo BOGODOL					3
selo LUČE			2		
selo BREZIČANI			3		
selo VRAPČIĆI	2				
muselemi sela KOZICE (čifluk Mustafe-paše)					

NAHIJA IMOTSKI U KAZI (MOSTAR)

sama tvrđava IMOTSKI			1		3
mezra POPOVIJE	3	5			
selo PRGUL					2
selo PODBILA		1			
selo ZVINDOL		1			
selo VINAC	7	2			1
selo GRABULJAN		10			1
selo DRAČAN					4
selo KOZICE					4
selo DRAČAN					4
selo LJUBIŠE sa SUTNOM		1			
selo PODBILIĆ		4			
selo NEVESEL		1			
selo GODANOVA		6			
selo GODANOVO	1	15			
selo OKSOVIĆI	5	2			
mezra SELJAŠNICA		4			
selo PROVREDOL					1
selo PODASTRANE	2	6	2	3	
mezra PRERATIN LAZ					2

	Neoženjeni				Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	
selo GRASOVA	16		8		
selo CRNOGOVAC i VINAC					2
selo Poljica, Drenovac, Grude, Dutup					5
selo SLODNICA					2
selo LUŽJAK					3
selo GRABULJAN					1
selo STUDENCI					1
selo DRENOVCI		1			
vinogradi selo PODBILA		1			4
selo GORICE					3
selo VRHDOL					4
selo KOZICE					3
selo PODGRAĐE					2
selo GORNJI SNOŽIN					2
selo PODASTRANE					1
selo REČICA					8
selo STUDENICA					2
selo VESELICA					2
selo STUDENCI					1
selo RUŽIĆI					1
selo DONJI SNOŽIN					1
čifluk KOLA					7
mezra MUSOČA					6
selo GORICA					3
čifluk Bešlije Ilijasova					2
selo VINAC					3
selo HUMLJANI					3
selo BRZGUL	1	27			2
<i>NAHIJA LJUBUŠKI pripada KAZI MOSTAR</i>					
selo LJUBUŠKI	30	12	15	1	7
selo GLINAC					4
selo HALDOMILIĆI					1

	Neoženjeni			Čifluci mani	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo LJUBUŠA		1			
selo STUDENCI	7	1			1
selo VRBOVNIK	2	10			
selo KRUŠEVO	9		2		3
selo BREZIČANI		2			3
mezra DUSINA	1	9			
selo BLATNICA					
čifluk Baraka ćehaje	2	5			
selo BREKAL	7	3			
selo VRGORA	10		11		5
selo STUDENCI	2				
selo VRBOVNIK		3			
selo VOJNINIĆI	1				2
selo HRASTOVA GLAVICA		1			1
selo RASTOK	1	2			2
selo ČAPLJINA					3
selo VOJIHNIĆI					2
selo PAPRATNICA					2
selo RADOBARA		2			
selo TIHALJINA		2			
selo ZAVRBICA	1				1
selo MOŠTANICA	1				
selo GLIBAR					1
selo VITINA					2
selo VITINA					1
selo PAPRATNICA		1			3
dio DABRICE mezra		2			
selo OSTROG					2

NAHIJA DUVNO pripada KAZI MOSTAR

sama kasaba ŽUPAN POTOK	54	
selo MAŠ	5	7
selo KONGOR i selo GRUPE	20	10

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo RŽANE			5		
selo KONGORA i selo LIPE i MAŠ	5	12			1
selo KONGORA i selo LIPE i MAŠ	11	7			

NAHIJA KUKANJ U KAZI TAŠLUDŽA

sama kasaba TAŠLUDŽA	79				
mahala Ahmeda Ilijasa	40				
džemat kršćana TAŠLUDŽE	6	50			1
selo ZASAVLJA	4				1
selo SREDNJE POPOVINE	2				
selo SLIVEŠTAK		1			
selo ILJAŠ NADINE					1
selo STRAHOVDOL	23		5		
selo JAGODNI DOL	9		2		
selo KRSTAC	6		2		
selo PONIKVE	8				2
selo PETIBOR	11				
selo DOLNJA RUDNICA	3		2		
selo GORNJA RUDNICA	5	4			
selo KUKANJ	6		1		1
selo GORNJI GRADAC	28				
selo OSTROŽILJE DOLJNJE	4	4			
selo DOLNJE OSTROŽILJE		2			
selo GORNJE OSTROŽILJE	2				
selo OSTROŽILJE GORNJE	18	1	4		
selo PLJEŠEVINE MALE	16	7	10		1
selo RESIŠTE	12				4
selo BREKINJE	8	7			1
selo DONJI GRADAC	12		2		
selo ZAOSTRA	31		4		
mezra ORUKOVINA	4				
selo KOLAŠNICA	3	4			
selo TIKOVA	9	8	3	2	

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo GORNJE DUPČE	2	16			1
selo DONJI DUBAC	7		11		
selo GORNJI HROMCI	8	1			1
selo DONJI HROMCI	9		1		2
selo KRČEVINE	3				
selo KRČEVINE	2		2		
selo PRIDVORICA	4	1			
selo HOČEVINA	17		11		1
selo DONJA PETAČINA	2	8			2
selo OBORCI	10		2		
selo OBRI		1			
selo SELAŠKA i ZAŠNJE	32	5	1		
selo ZBLJEVO	7	21	10		1
selo JABUKA	9		2		
selo KLAKORINA	10		1		1
selo PRESOJE	10		10		1
selo ZADUBLJE	22	1	9		
selo PLANICKA	3				
selo PLANICKA	2				
mezra PLANICKA	3				
selo ROBULJE	5		4		
selo GORNJA POČEČA	3	3			1
selo DONJE ČADINJE	6	1			
selo GORNJE ČADINE	2				
selo POSJED OLINA	9		2		
selo RADEN DOL	12		3		2
selo LADINE	10	2			
selo HAJLOVINA	7		3		1
selo GRIVA	5	16	3	2	
selo VIDRE	21	4	8		1
selo ŠIVADOVINA	4				1
selo BOGOVO	25	2	1		2
selo SLUŽANJSKA	1	1			
selo GLISNICA					

	Neoženjeni					Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	Haj- mani	
mahala GORNJA SELA	25					
mahala DOLNJA SELA	9		9			
mahala PRESOJA	11		1			
mahala PRIDVRBICA	16		7			2
selo KLANCI	14					
selo POPOVA	13	1	9			2
selo GORNJA MATORČINA	9	10				2
selo GORNJA I DOLNJA ORLJA	24		15			2
selo CRNA BRDA	9					2
selo DONJA RUDNICA	10		3			3
selo SEDLARI	8		18			1
selo STRŽICA	5		4			
selo RABIČLJE		11		9		
selo ZAVRŠ	25	4	5			2
selo MRČEVO	23		4			
selo GORNJE UZAŠNJE	18	5				1
selo GORNJI TEPCI	2	8				
selo KNEŽEVA NJIVA		1				
selo KNEŽEVA NJIVA II		1				
selo KLISOVINA		1				
selo SELIŠTE	6		2			1
selo DONJI KOTORAC	14					
selo GORNJI KOTORAC	3	1				3
selo KRUŠEVO	5					
selo KRUŠEVO MALO	1					
selo KRUŽOL	3					
selo LUKAR POTOK	3					
selo LUKAR POTOK II	2					
selo DONJA PAOČA	5					
selo GORNJA PAOČA						
selo DONJE UZAŠNJE	5		1			
selo DONJE UZAŠNJE	4					
mezra DOBRODOL	3					1
selo PLJEŠEVINA	15		5			

	Neoženjeni			Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	
selo BUČNJE	24	3	5	1
selo DOBRA POLJA	2			
selo ZAJELJE	5			
selo PRAPRAT		5		
selo KOMIN	2		3	
selo DONJE RADOVINE	5		2	1
selo BZENICA	13	4	9	1
selo DONJI ŠUMANI	9	1	2	1
selo DONJI ŠUMANI	2			2
selo SPRATINE	1	2		
selo SPRATINE		1		
selo GORNJA BRVENICA	30		8	3
selo DOLNJA BRVENICA	28		24	5
selo GORNJE OBRI	1	8		
selo UNIŠTE	1			
selo GORNJA GORA				8
selo PETINE	25			
selo TRPINE	5	15		3
selo DRIJEN	4		3	1
selo DUŽICE	4		1	1
selo ČADINJE		9		3
selo BUČJE				
(mahala) DONJA SELA		21		25
mahala SREDNJA SELA	4	6	14	5
mahala GORNJA SELA	4	5		5
KASABA ČAJNIČE				
mahala časne džamije Sinan-bega	33			
mahala časne džamije pokojnog Mehmed-bega	38			
mahala mesdžida Hadži Velije	26			
mahala kršćana		28		
mahala muslimana	9			7
samo ČAJNIČE		29		
selo MRKOJEVIĆI	2	6		1

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo KRŽAVA	15	29	12		1
selo RUŠEVINA TVRĐAVA	22				1
selo GLUŠČIĆI	5				1
selo BABINA BRDA	7	7			
selo ŠTAKORINA	11	3	1		
selo ČESTINE	17				4
selo VITINA	16		10		
selo HMELJAK		7			
selo BREČICA		5			1
selo LEHOVA BRDA		1			
selo VRBA		6		4	
čifluk Murata sina Jusufova		5			
selo UNINA		2		6	
selo PODUJEVIĆI	26				
selo ZUKVA		17			
selo LESKOVAC POLJE		17			
selo SLATINA		7			
selo PRIDVORICA	1	1			
selo BORISNIK	4	4			
selo TORI	3		3		1
selo DOBRI DOL	6		1		1
selo LISIČINE	3				
selo STITARICA	10		3		1
selo GODEŠINA	1	15			
selo VIŠOČKA	15		13		
selo ZABRDINE	9		7		1
selo GUNOVIŠTE	10	6			

NAHIJA POBLAČE pripada KAZI PRIJEPOLJE

selo REDOJEVINA	3				1
selo OBRI	10				
selo DUGA	11	1			
selo DUGA druga	8		1		2

	Neoženjeni			Čifluci mani	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo GORA			6		
selo BOROVA	2				
selo GORNJA 227/240	8	1	5		
selo GORNJE PRVIŠTE	13				
selo CRNICA	8		6		
selo MATIĆI	11		3		
selo DONJI DRIN	3		1		
selo DONJA DOBRA	7		4		
selo ZASTENJE		3		2	
selo ZASTENJE DONJE	2	6	2	2	
selo KOŠUDE ČELA	3	2			
selo KOŠUDČELA druga		2			
selo ROŠCI					
selo GORNJA DOBRA	2		3		1
selo DONJA ŠIROKA	8		4		2
selo GORNJA ŠIROKA	2	3			
selo GORNJE LIPE	3		2		
selo DONJE LIPE		9			
selo PODI	11		6		
selo PRELOPAĆ	5		4		
selo PRELOPAĆ	6	1			
selo DONJE UNIŠTE	11		3		
selo GORNJE UNIŠTE	12		4		
selo SORIN	32	2			2
selo G. i D. BRNAR	4	3			1
selo BORIN	1			3	2

NAHIJA MILEŠEVA

Džemat muslimana u blizini
 tvrđave Mileševa
 mahala časne džamije
 hadži Mahmud

45

	Neoženjeni				Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	

NAHIJA MILEŠEVA pripada KAZI PRIJEPOLJE

sami pazar PRIJEPOLJE	1	13		2	
mahala VRBAK		5			
mahala Radešina Radosava		6			
mahala Radivoja popa		5		3	
mahala Milke sina Radišina		10		1	
mahala Baždareva		7		1	
Mahala Ivana Živkova		3			
mahala Radonja Radešinova		3		1	
mahala Radičeva	1	1		4	1
selo HRASNA	3	1			3
selo RATAJSKA	1	8			
selo OZUJE		20			
selo OZNIJE		1			
selo SKROBOČEVA		13			
selo SVETI GORA	3	2			
selo KRLJAVA		4		1	
selo MILUNOVIĆI		4			
selo REKA	1	2			1
selo RUTI	2				
selo REKA drugo	1	1			
selo GORNJA VINICKA	2	18		2	
selo VRANICA		3			
selo DUMLJANI		2			
selo DOBROVODICA	3	5			1
selo DIVJAK	2				
selo MIJOSKA	5	2			
selo MIJOSKA	2				
selo MIJOSKA	4				
selo DEČEVO	1				
selo KREŠEVINA	3	6			
selo KAČEVO	11	1	10	3	

	Neoženjeni			Čifluci	
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani		Kršća- ni
selo STARO	4				
selo ŽITINE	2	5	1		
selo TVRDKOVIĆI	1	3			
selo SVEDOBRA	1	1			
selo SVEDOBRA	4	21		13	1
selo POGRAĐE	10	1		2	1
selo KOSATNICA	8	15		1	4
selo KOSATNICA	3	1			1
selo DONJA LUČICA	1	4		3	1
selo KARINE	2	15		7	2
selo KARINE		1		4	
selo OBORCI	6				
selo BELOBABA	3	2			
selo KRŠEVINA		7			1
selo TVRDKO		2			
selo PAPERATIŠTE	7				
selo UNJE	2	4			
selo CRNO OVNOVIŠTE		2			1
selo DOBROSELCE		3			
selo MILEDRAŽ	1	4			
selo ĐADINJE		3			
selo ČEPO	2	1			4
selo MILEŠEV DOL	1	29			

Tabela II

	Neoženjeni					Čiflu- ci	Uku- pno
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	Hajma ni		
NAHIJA SOKOL	2490	81	391	4	31	264	3261
NAHIJA BISTRICA	947	10	194		4	133	1288
NAHIJA DUBŠTICA	357	26	163	1		39	586
NAHIJA OSANICA	716		149		20	49	934
NAHIJA ZAGORJE	1409	17	284		7	63	1780
NAHIJA GORAŽDE	414	34	65	11	3	30	557
NAHIJA PRIBUD	744	12	176	1	10	109	1052
NAHIJA NEVESINJE	912	13	236	8	1	70	1240
NAHIJA KONAC POLJE	164	1	60			6	231
NAHIJA NERETVA	859	22	296	1		46	1224
NAHIJA BLAGAJ	489	16	179		134	74	892
NAHIJA DABAR	397	91	161	10	2	19	680
NAHIJA BOBAN I DRUGO	1	16					17
NAHIJA LJUBINJE	33	8	8	1			50
NAHIJA VIDOŠKA	80	38	19	1	1	3	142
KAZA NOVA U LIVI HERC.	41	91	14			3	149
NAHIJA TREBINJE	44	462	1	17	2	21	547
KAZA CERNICA TVRĐ. KLJ.	44						44
NAHIJA GACKO	102	109	17	10		7	245
NAHIJA POPOVA	64	377	22	274	1	3	741
KAZA MOSTAR,							
KASABA MOSTAR	1173	95	278	13	116	60	1735
NAHIJA IMOTSKI	35	87	11	3	84	12	232
NAHIJA LJUBUŠKI	74	56	28	1	14	32	205
NAHIJA DUVNO	93	41				1	135
NAHIJA KUKANJ	1367	489	323	56	14	90	2339
NAHIJA POBLAĆE	187	40	48	4	3	14	296
NAHIJA MILEŠEVA	149	270	11	48	1	22	501
UKUPNO	13385	2502	3134	464	448	1170	21103

Tabela III

	Neoženjeni					Čifluci
	Musli- mani	Kršća- ni	Musli- mani	Kršća- ni	Haj- mani	
NAHIJA SOKOL	76,35	2,48	11,99	0,12	0,95	8,09
NAHIJA BISTRICA	73,52	0,77	15,06	-	0,31	10,32
NAHIJA DUBŠTICA	60,92	4,43	27,81	0,17	-	6,65
NAHIJA OSANICA	76,65	-	15,95	-	2,14	5,24
NAHIJA ZAGORJE	79,15	0,95	15,95	-	0,39	3,53
NAHIJA GORAŽDE	74,32	6,10	11,66	1,97	0,53	5,37
NAHIJA PRIBUD	70,72	1,14	16,73	0,09	0,9	10,36
NAHIJA NEVESINJE	73,54	1,04	19,03	0,64	0,08	5,64
NAHIJA KONAC POLJE	70,99	0,43	25,97	-	-	2,59
NAHIJA NERETVA	70,17	1,79	24,18	0,08	-	3,75
NAHIJA BLAGAJ	54,82	1,79	20,06	-	15,02	8,29
NAHIJA DABAR	58,38	13,38	23,67	1,47	0,29	2,79
NAHIJA BOBAN I DRUGO	5,88	94,11				
NAHIJA LJUBINJE	66,00	16,00	16,00	2,00		
NAHIJA VIDOŠKA	56,33	26,76	13,38	0,70	0,76	2,11
KAZA NOVA U LIVI HERCEG.	27,51	61,07	9,39	-	-	2,01
NAHIJA TREBINJE	8,04	84,46	0,18	3,10	0,36	3,83
KAZA CERNICA TVRD. KLJUČ	100,00					
NAHIJA GACKO	41,63	44,49	6,94	4,08	-	2,85
NAHIJA POPOVA	8,63	50,81	2,96	36,97	0,13	0,39
KASABA MOSTAR KAZA						
MOSTAR	67,60	5,47	16,02	0,74	6,68	3,45
NAHIJA IMOTSKI	15,08	37,5	4,74	1,29	36,20	5,17
NAHIJA LJUBUŠKI	36,09	27,31	13,65	0,48	6,82	15,60
NAHIJA DUVNO	68,88	30,37				0,74
NAHIJA KUKANJ	58,44	20,90	13,80	2,39	0,59	3,84
NAHIJA POBLAČE	63,17	13,51	16,21	1,35	1,01	4,72
NAHIJA MILEŠEVA	29,74	53,89	2,19	9,58	0,19	4,39
UKUPNO	63,42	11,85	14,85	2,19	2,12	5,54

PRIVREDNA I KONFESIONALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA
U HERCEGOVINI KRAJEM XVI STOLJEĆA

R e z i m e

Među najznačajnija pitanja istorije naroda Bosne i Hercegovine pod Osmanlijama spadaju pitanja privredne i konfesionalne strukture stanovništva, odnosno strukture stanovništva u cjelini. Ta pitanja nisu do danas proučena na zadovoljavajući način. Razlozi za to su pomanjkanje autentičnih arhivskih izvora i činjenica da se tim pitanjima pristupalo šablonizirano, a često i jednostrano, pri tome, kad se tiče privredne strukture, uglavnom su isticane dvije komponente, muslimanska i kršćanska, tj. da su svi muslimani bili povlašteni, a svi kršćani potčinjeni. Mi smo te dvije komponente posmatrali na prostoru bivšeg hercegovačkog sandžaka, a na osnovu jednog autentičnog arhivskog izvora, odnosno opširnog popisa ratara Hercegovine iz 1585. godine. Osnovno što taj popis pruža jest jasno razgraničena klasna struktura osmanskog društva u kojoj su i muslimani i nemuslimani iz proizvodne strukture eksploatirani. Drugo što pokazuje taj izvor jest da je stanovništvo u Hercegovini krajem XVI stoljeća bilo uglavnom muslimansko i to u procentu od oko 85%. U isto vrijeme vidi se da su se u to vrijeme bili završili svi društveno-ekonomski procesi koji su karakteristični za klasični osmanski sistem u našim zemljama. Iako je općeprihvaćeno da se društvo u osmanskome sistemu dijelilo na vojničku klasu, kao vladajuću, i raju, kao potčinjenu klasu, mi smo se više oslanjali na one podjele koje se zasnivaju na karakteru privređivanja i djelatnosti ukupnog stanovništva u Osmanskom Carstvu. Osnovnu privrednu djelatnost u tom sistemu čini agrarna i stočarska proizvodnja, te zanatska i trgovačka djelatnost u gradu. Na osnovu toga proizvodno stanovništvo po svojoj strukturi je *ratarsko, stočarsko (vlaško), zanatlijsko i trgovačko*. Sve neproizvodno stanovništvo karakterizira se kao vojničko.

Širenje islama u Bosni i Hercegovini predstavlja jedno od najznačajnijih pitanja cjelokupne istorije naroda Bosne i Hercegovine. To pitanje dosad nije definitivno razriješeno, pa se ovdje čini jedan pokušaj da se dođe do što približnije istine o tom pitanju. Različita su shvatanja i pristupi tome pitanju. Mi smo ih u radu naveli, a ovdje donosimo najznačajnije činioce koji su uticali na širenje islama u Bosni i Hercegovini:

- loša crkvena organizacija, odnosno nepostojanje jedinstvene crkvene organizacije
- vjekovno postojanje tri različite konfesije, što je religijsku svijest razvodnjavalo, gotovo do ateizacije
- izmijenjeni uslovi u društvenom i ekonomskom pogledu u odnosu na srednjevjekovnu bosansku državu, odnosno povoljniji uslovi ukupnog života pod novim osvajačem
- učvršćenje vlasti novoga gospodara i gubljenje svake nade da će se vlast promijeniti

- prisila koja je vršena na bogumile od strane bosanskih vladara da prihvate katoličku vjeru, njihovi progoni od strane istih, kao i progoni od strane vladara srpske države
- koncentracija bogumila ili kriptobogumila na velikom dijelu hercegovačkog sandžaka koji su lako primali islam
- organizacija vlasti, vrbovanje domaćeg feudalnog sloja u feudalnu klasu i njegovo postepeno prelaženje u islam, koji za sobom povlači prelaz na islam i širokih masa
- djelomično širenje uticaja iz gradova i privlačnost gradova za seoske mase.

Ovaj izvor jasno pokazuje da je osnovu muslimanskog stanovništva činilo autohtono domaće ratarsko stanovništvo, a ne neke druge strukture.

ECONOMIC AND CONFESSIONAL STRUCTURE OF THE POPULATION IN HERZEGOVINA AT THE END OF 16th CENTURY

S u m m a r y

The question of economic and confessional structure of the population in Bosnia and Hercegovina, i. e. population structure on the whole under the Ottoman rule is one of the most important questions of the history of Bosnia and Hercegovina. This question has not been studied in the satisfying way for the following reasons: the shortage of the authentic archiv sources and the fact that these questions have been treated in stereotypic and very often one-sided way, and concerning the economic structure there were mainly emphasized two components - moslem and christian, i.e. all the Moslems were privileged and all the Christians were subdued. We have analyzed these two components in the area of the former sanjak of Hercegovina, on the basis of one authentic archiv source that is detailed register of the farmers of Hercegovina dated in 1585. This register offers clearly defined class structure of the Ottoman society in which productive structure, both Moslems and Non-moslems were exploited. This register also shows that population in Hercegovina at the end of 16th century was mainly Moslem (85%). In the same time, it is obvious that all social and economic processes which are characteristic of classical Ottoman system were already finished in our countries in mentioned time. Although the division of Ottoman society on military class as ruling class and reaya as subdued class is generally accepted we have relied upon those classifications based on production character and the activity of all the population in Ottoman Empire. The main economic activity in this system consists of agrarian and cattle-breeding production, and also handicraft and commercial activity in towns. According to economic activity we have the following population stuctures: farmers, cattle-

breeders, craftsmen, and merchants. All the unproductive population is characterized as military.

The spreading of Islam in Bosnia and Herzegovina represents one of the most important questions of the history of the people of Bosnia and Herzegovina. This question is not definitively solved as yet. So we are trying to reach the true as close as possible. There are great differences in understanding of this question and also in approaches to it. We cited it in this paper, and for this summary we shall present the most important factors that influenced the spreading of Islam in Bosnia and Herzegovina.

- bad Church organization, i.e. non-existing of a united Church organization
- centuries-old existing of three confessions, which diluted religious conscience almost to the atheism
- changed social and economic conditions in comparison with the medieval Bosnian State, and better life conditions under the new conqueror
- consolidation of the new authorities, and loosing any hope for the change of the authorities
- the pressure on Bogomils exerted by Bosnian rulers to except Catholicism, their persecutions by Bosnian as well as Serbian rulers
- the concentration of the Bogomils or Criptobogomils in the great part of sanjak of Herzegovina who easily accepted Islam
- the organization of the power, the recruiting of the domestic feudal class into the Ottoman feudal class and their gradual proselytism which induced proselytism among the masses
- partly spreading of influences from the towns, and the attractiveness of the towns for the rural masses.

This source clearly shows that the basic part of the Moslem population consisted of domestic agrarian population, but not of the other structures.

LITERATURA

- Slavoljub Bošnjak, *Zemljopis i povjesnica Bosne*, Zagreb, 1951.
- Vasa Čubrilović, *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, JIČ, I, 1935.
- Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, I, Beograd, 1940.
- Nedim Filipović, *Islamizacija vlahu u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*. Radovi ANUBIH, 1983.
- Nedim Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*. Godišnjak ANU BiH, XII, 1974.

- Nedim Filipović, *O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čiflučenja*. Prilozi IIS, XVII, 1981.
- Nedim Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam*. Godišnjak ID, IV, 1952.
- Nedim Filipović, *Uticaj islama na bosanskohercegovačko tlo*. Radio Sarajevo treći program, 1975.
- Petar Gaković, *Prilog za istoriju i geografiju Bosne (Nestanak bogumila, Islamizacije Bosne, Porijeklo Srba na sjeverozapadu Bosne)*. Sarajevo 1933.
- Vasa Glušac, *Istina o bogomilima*. Beograd, 1965.
- Hammer v. Purgstal (preveo Nerkez Smailagić) *Istorija Osmanskog Carstva*, Zagreb, 1979.
- Adem Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, POF XVI-XVII, 1966-67, Sarajevo, 1970.
- Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1940.
- Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Bosna, 1990.
- Halil Inalcik, *Istorija osmanskog carstva*. "Osmansko Carstvo" klasično doba 1300-1600. (Prevela Milica Mihajlović), Beograd, SKZ, kolo LXVII, 452, 1974.
- Hasan Kafi Prušćak (preveo: Safvetbeg Bašagić), *Nizam ul alem* (Uredba svijeta, Historijsko-pol. Rasprava), Sarajevo, GZM u BiH 1919.
- *Kanuni i kanunname*, Monumenta Turcica, knj. I, Orijentalni institut, Sarajevo, 1957.
- Hamdija Kreševljaković, *Odakle su i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani*. "Danica" kalendar za 1916. godinu, Zagreb, 1915.
- Vasa Pelagić, *Istorija bosansko-hercegovačke bune*. Budimpešta, 1880.
- Vasa Petranović, *Bogomili. Crkva bosanska i krsijani*. Zadar 1867.
- Franjo Rački, *Bogomili i Patareni*. Beograd, 1931.
- Vladislav Skarić, *Kudugeri*. Prilozi za književnost, IV, 1926.
- Vladislav Skarić, *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*, Kalendar Gajret za 1940. godinu.
- Aleksandar Solovjev, *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*. Godišnjak ID BiH, godina I, Sarajevo, 1949.
- Aleksandar Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*. Rad Jugoslovenske Akademije, 270, 1948. godine.
- Jaroslav Šidak, *Crkva bosanska*, Zagreb, 1941.
- I.H.Uzunčaršili, *Osmanli tarihi*. C. II, TTK, Ankara, 1972.